
ANTROPOLOJİ TƏDQIQATLAR

Elmi məqalələr toplusu

**I
BURAXILIŞ**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA, ETNOQRAFİYA VƏ
ANTROPOLOGİYA İNSTİTUTU

ANTROPOLOGİYA MƏRKƏZİ

ANTROPOLOJİ TƏDQIQATLAR

Elmi məqalələr toplusu

I
BURAXILIŞ

Elmi redaktor: Antropologiya elmləri doktoru,
professor Ə.Ə.Məmmədli

Bakı - 2023

Məqalələr toplusu AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi şurasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunub

Kitab Ə.Ə.Məmmədlinin şəxsi vəsaiti hesabına çap olunmuşdur

Antropoloji tədqiqatlar (*Elmi məqalələr toplusu*) I buraxılış. Bakı, “Füyuzat”, 2023, 400 s.

Azərbaycanda antropologiyanın aktual problemləri. Elmi məqalələr toplusu (elmi redaktor Ə.Məmmədli).

Son zamanlarda Azərbaycanda antropologiya elminə, onun tədqiqat sahələrinə və perspektivlərinə diqqət xeyli dərəcədə artıb. 2018-ci ilin sonlarında AMEA Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda Antropologiya mərkəzi yaradılmışdır. Bununla da Azərbaycanda antropologiya elmi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu qərarı son illərdə Azərbaycan alimləri arasında aparılan müzakirələrin, diskussiyaların məntiqi nəticəsi kimi qəbul etmək olar. Oxucuların diqqətinə təqdim olunan bu məqalələr toplusu Azərbaycanda ilk dəfə olaraq antropologiya elminin müxtəlif istiqamətlərini əks etdirən məqalələrdən ibarətdir. Məqalələr həm fiziki (bioloji) antropologiya, həm də sosial-mədəni antropologiyanın bəzi problemlərinə həsr olunub. Antropologiya mərkəzinin dörd illik fəaliyyətinin müəyyən yekunu olan bu toplu antropologiyanın müxtəlif sahələrində aparılacaq tədqiqatların müəyyən dərəcədə bünövrəsini təşkil edir.

ISBN: 978-9952-8472-8-4

UDC 39

MÜNDƏRİCAT

Ön söz (Əliağa Məmmədli).....	7
Maddi mədəniyyətdə varislik prinsipi və innovativ transformasiyalar(problemin qoyuluşu və faktoloji təhlili) (Fəzail Vəliyev).....	26
Историческое пространство города как фактор формирования локальной идентичности (Алиага Мамедли).....	51
Sosial antropologiyada etno-siyasi münaqişələrə dair baxışlar sistemi və bu münaqişələrin praktiki həll modelləri (Məryəm Oruçlu).....	89
Miqrantların sosial–mədəni inteqrasiya prosesində qarşılaşdığı strategiyaların onların sosial həyatına təsirləri (Ruslan Rəhimli).....	134
Опыт антропологического изучения социальных стратегий семей Азербайджана в условиях глобальной пандемии (Pərvin Ahənçi).....	169
Sumqayıt şəhəri əhalisinin müasir maddi mədəniyyətində bəzi xüsusiyyətlər haqqında (yaşayış evləri, geyimlər və bəzəklər) (Sevda Əmirşahova).....	212
О современном состоянии этнической идентичности евреев-ашкеназов в Азербайджане (Айгюн Назаралиева).....	243

İnsanın təkamülü Cənubi Qafqazda paleoantropoloji tapıntıların kontekstində (Yaqub Məmmədov).....	279
Искусственно деформированный череп эпохи позднего неолита с территории Азербайджана (Дмитрий Кириченко, Вюсал Гасанов).....	333
О черепе из Шамкирского могильника (Дмитрий Кириченко).....	363
Kiş xristian qəbirlərindən aşkar edilən insan qalıqlarının paleoantropoloji analizi (Vüsal Həsənov, Ülkər Allahverdiyeva).....	373

CONTENTS

Preface (Aliagha Mammadli).....	7
The principle of inheritance and innovative transformations in material culture (problem statement and factual analysis) (Fazail Valiyev).....	26
Cultural meanings of the historical space of the "Icheri Sheher" (Inner City) in Baku: the socio-anthropological aspect (Aliagha Mammadli).....	51
The system of views on ethno-political conflicts in social anthropology and models of practical solutions to these conflicts (Maryam Orujlu).....	89
The impact of strategies faced by migrants in the process of socio-cultural integration on their social life (Ruslan Rahimli).....	134
The anthropological study of Azerbaijan families' social strategies under the global pandemic conditions (Parvin Ahanchi).....	169
About some features of modern material culture of Sumgayit population (houses, clothes and decorations) (Sevda Amirshakhova).....	212
Ashkenazi jews in Azerbaijan: on some problems of ethnic identity in a foreign ethnic environment (Aygün Nazaraliyeva).....	243

Human evolution in the context of paleoanthropological discoveries in the South Caucasus (Yagub Mammadov)	279
Artificial deformed skull of the late neolithic period from Azerbaijan (Dmitri Kirichenko, Vusal Gasanov).....	333
About the skull from Shamkir necropolis (Dmitri Kirichenko).....	363
Paleoanthropological analysis of human remains found in Kish Christian graves (Vusal Gasanov, Ulkar Allahverdiyeva).....	373

Yaqub Məmmədov

**İNSANIN TƏKAMÜLÜ CƏNUBİ QAFQAZDA
PALEOANTROPOLOJİ TAPINTILARIN
KONTEKSTİNDƏ***

Hominidin təkamülü, erkən homo cinsinin meydana çıxması və Cənubi Qafqazda yayılması. Paleogen dövrünün II mərhələsində digər canlılarla bərabər insanlara yaxın bioloji baxımdan mövcud olmayan primatlar qrupu meydana gəlmişdir. 1983 – cü ildə aşkar olunmuş 47 milyon il əvvələ aid *Darvinius masillae* primatların aşkar olunmuş ən qədim növü hesab olunur (*Di Maggio, 2015*).

Erkən Miosen dövründən başlayaraq (23 milyon il əvvəl) mövcud olmuş Hominidea fəsiləüstünə daxil olan hominoidlər Orta Miosen dövründən etibarən Afrikadan Avroasiyaya yayılmışdır (*Casanovas–Vilar, 2011, s.5554*).

18 milyon il əvvəl Hominidea fəsiləüstü Hominidae və Hylobatidae fəsilələrinə ayrılmışdır. Hylobatidae fəsiləsinə, gibbonlar yaxud quyruqsuz kiçik insana bənzər meymunlara, ümumilikdə dörd nəsil (*Symphalangus, Nomascus, Hoolock, Hylobates*) daxildir (*Ankel – Simons, 1998, s.413-414*). Hominidae fəsiləsi 12 milyon il əvvəl Homininae və Ponginae yarım fəsilələrinə ayrılmışdır. Ponginae yarım fəsiləsinə daxil olan növlərdən yalnız oranqutanlar hazırda mövcuddur. Homininae yarım fəsiləsinin üzvü olan qorilla, şimpanze və

*Bu məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant №EIF-BGM-4-RFTF-1/2017-21/21/5

insan hominine kimi də adlandırılır. 8 milyon il əvvəl Homininae yarım fəsiləsindən Gorillini (qorilla) və Hominini nəsil-ləri ayrılmışdır.

Cənubi Qafqazda aşkar olunmuş ilk hominid qalığı Son Miosen dövrünə (yuxarı sarmat dövrü) aid olunur. Belə ki, 1939–cu ildə Bakı Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Uni-versiteti–Y.M.) və Gürcüstan Milli Muzeyinin paleontoloji ekspedisiyasının Ceyrançöl və Eldar düzənliklərinin mərkə-zində yerləşən Udabnoda, Keşikçi dağ–Qareci məbədi yaxın-lığında (41.5° Şm, 45.4° Ş) apardığı tədqiqatlar zamanı üst çənə sümüyünə bitişik iki üst sağ diş–ikinci kiçik azı dişi (P4) və birinci azı dişi (M1) aşkar olunmuşdur (*Бурчак – Абрамо-вич, 1950, s. 70;*

Габунья, s. 7; Гаджиев, 1997, s. 194).

Keşikçidağ məbədi yaxınlığından aşkar olunan qalıqların hominid sistemində yeri ilə bağlı bir neçə fikir irəli sürülmüş-dür.

1. Əldə olunmuş nümunələri tədqiq edən, N.O.Burçak–Ab-ramoviç və E.G.Qabaşvili onu, o zamana kimi əldə olunmuş qalıqlardan morfoloji fərqlərini görə Hominoidea fəsiləsinə daxilində yeni növ kimi ayırmışlar və aşkar olunduğu ərazinin və məbədin adına uyğun olaraq "Udabnopithecus garedzien-sis" adlandırmışlar (*Бурчак – Абрамович, 1950, s. 71*).

2. V.Steşliska, Q.Fon Keniqsvald, Y.Reşetov, M.Nestrux udabnopitekin ramapiteklərə (Ramapithecus) bənzərliyini qeyd etmişdilər (*Неструх, 1968*). Lakin onların bu fikiri mü-təxəssislər tərəfindən dəstəklənməmişdir.

3. J.Piveteau *Udabnopithecus garedziensis* Homininae yarım fəsiləsinin nəslə kəsilmiş *Dryopithecini* nəslinin *Dryopithecus* cinsinin (təxminən 12-9 milyon il əvvəl mövcud olmuşdur) *Dryopithecus branco* növünə yaxın olduğunu qeyd etmişdir (*Габунья, 2011, s.7*). Daha sonra nəşr olunan əsərlərdə, əsaslı dəlil olmadan *Dryopithecus* cinsinin *fontani* tipinə aid olunmuşdur (*Dryopithecus fontani*) (*Gabunia, 2001, s.316*).

L.K.Qabuniya, D.O.Lordtkipanidze, A.K.Vekua *Udabnopithecus garedziensis* sistematik yeri və geoloji dövrünə həsr olunan əsərlərində driopiteklərlə *garadzine* formasının əlamətlərində fərqlərin nəzərə çarpan olmadığı nöqtəyi nəzərdən nümunəni "*Dryopithecus garadzines*" adlandırmışlar. Bu, ən son driopitek hesab olunmasa da, bu növün ən kiçik nümayəndəsi hesab olunur (*Габунья, 2011, s.13*).

4. M.Qremyatski dişlərin bəzi xüsusiyyətləri əsasında *garadzine* formasını driopitekdən daha çox, oreopiteklər ilə bərabər erkən avstralopitekləri təmsil edən ayrıca növə aid edir (*Гремяцкий, 1957, s.38*).

5. Qalıqın aşkar olunduğu düzənlik iki məməli məskənin (*Udabno 1 və 2*) olduğu 300 m gil təbəqəsindən ibarətdir. Qeyd olunan üst çənə fragmentidaha əvvəl Miosen dövrünün Turolian məməli mərhələsinə (8,7–4,9 milyon il əvvəl) aid olunmuşdur (*Gabunia, 2001, s. 321*). Qalıq *Udabno 1* dən 40 metr yuxarıda aşkar olunmuşdur ki, bu da C4An kronu (9,098-8,769 milyon il əvvəl) ilə əlaqləndirilir. Buradan isə son Vallesian məməli mərhələsinə (11,6—9,0milyon) aid zəngin məməli qalıqları aşkar olunmuşdur. Ona görə də İ.Ka-

sanovas–Vilar , D.Alba, M.Garces və digərərləri Udabnopithecus son Valesian taksonuna aid, təxminən Homininae yarım fəsiləsinin nəsli kəsilmiş Graecopitheini nəsilinin Ouranopithecus cinsinin Ouranopithecus macedoniensis növü ilə demək olar ki, eyni dövrə (9,6-8,7 milyon il əvvəl) aid olduğunu qeyd etmişdirlər(*Casanovas–Vilar, 2011, s. 5558*). Ouranopithecus cinsinə aid olunan digər növ Ouranopithecus turkae (8,7–7,4 milyon il) Türkiyədə aşkar olunmuşdur (*Gulec, 2007, s.153-158*).

Beləliklə, Udabnodan aşkar olunmuş nümunə morfoloji xüsusiyyətlərinə görə Homininae yarım fəsiləsinin nəsli kəsilmiş Dryopithecini nəslinin Dryopithecus cinsinə, məməli mərhələsinə görə isə Homininae yarım fəsiləsinin nəsli kəsilmiş Graecopitheini nəsilinin Ouranopithecus cinsi növləri ilə eyni dövrə aiddir. Bununla bərabər bütün nəşrlərdə udabnopitekin stratigrafik vəziyyəti eynidir: yuxarı misosen və yaxud sarmat (*Məmmədov, 2015, s.230*).

Hominini nəsili 6–4 milyon il əvvəl Homininayarım nəslinə (*Homo* cinsi ibarət olmaqla); Panina (*Pan* növündən ibarət olmaqla) ayrılmışdır. Hominina yarım nəslinin üzvləri, müasir insanlar və şimpanzedən ayrıldıqdan sonra ona yaxın növlər homininlər kimi tanınır. 7 milyon il əvvəl mövcud olmuş nəsli kəsilmiş hominid növləri–*Sahe//lanthropus tchandesis* (beyin həcmi 320–380 sm³) (*Brunet, 2005, s.773-775*) və -*Orrorin tugenensis*ə (*Senut, 2001*) morfoloji cəhətdən şimpanze–insanın ayrılması zamanına aid oluna bilər.

Son Miosen–erkən Pliosen dövrlərində mövcud olmuş *Ar-dipitecus homininin* nəsli kəsilmiş növüdür və iki ayrı növdən

ibarətdir: 5,6 milyon il əvvəl mövcud olmuş *Ardipithecus kadabba* və 4.4 milyon əvvələ mövcud olmuş *Ardipithecus ramidus* (*Haile – Selassie, 2004, s.1503-1505*). O, *Australopithecusa* keçid hesab olunur (*Gibbons, 2009, s.36-50*).

Şərqi Afrikada aşkar olunmuş *Australopithecus* qalıqları 4,2 milyondan–2 milyon illərə aid olunsada, Cənubi Afrikada (kalium-arqon analizinə görə) onların 3–2 milyon il əvvəl yaşadığını göstərir (*Xacanova, 2007, s.29*). Bu dövrdən başlayaraq təkamül prosesi xüsusilə sürətlə getməyə başlamışdır. Eyni dövrdə müxtəlif növlərin bir arada yaşaması müşahidə olunur. Bu zamana qədər məlum olan *Australopithecus* növləri *Australopithecus anamensis* (4,2–3,9 milyon il əvvəl), *Australopithecus afarensis* (3,9–2,9 milyon il əvvəl), *Australopithecus deyiremeda* (3.3–3.5 milyon il əvvəl), *Australopithecus bahrelgazi* (3,6 milyon il əvvələ), *Australopithecus africanus* (3–2 milyon il əvvəl), *Australopithecus garhi* (2,5 milyon il əvvəl), *Australopithecus sedibadır* (2 milyon il əvvələ). *A. africanus*dan ayrılan bir qol üç *Paranthropus* növünə təkamül etmişdir: 1. *Paranthropus aethiopicus*, 2. *Paranthropus boisei*, 3. *Paranthropus robustus* (*Məmmədov, 2016, s.12-14; Coppens, 2013, s.7*).

Hominina yarım nəslindən ayrılan yeganə cins olan *Homo*, müasir insanlar və eləcə də onlara yaxın və ya əcdadı kimi təsnif olunan müxtəlif məhv olmuş erkən növləri (misal üçün, *Homo habilis* və *Homo neanderthalensis* kimi) birləşdirən növdür. Latın sözü olan *Homo* "insan" mənası verir. *Homo* cinsinin kəlləsinin həcmi daha əvvəlki hominidlərdən daha böyükdür. Çanaq sümüyünün quruluşu dik durmağa və iki ayaq

üstündə gəzməyə imkan verir. Alət hazırlamaq və istifadə etmək bacarığına sahibdirlər. Homo növünün bütün tipləri "hominin"lər adlandırılırlar. Homo növünün ən erkən nümunələri pandan Son Miosen və ya erkən Pliyosendə ayrılmışdılar.

Australopithecus garhi, Australopithecus sediba, Australopithecus africanus və Australopithecus afarensis daxil olmaqla bir çox növlər Homo növünün əcdadı hesab olunsada, bilavasitə hansı olduğunu tam müəyyən etmək mümkün olmamışdır (*Pinhasi, 2011, s.421-423*).

Bəzi mütəxəssislər Kenyanthropusu (adətən Australopithecine növü kimi təsnif olunan növ (3.2–3.5 milyon il əvvələ) Homo növünə aid etməklə, Homonun inkişafını 3 milyon il əvvələ qədər artırırırlar (*Casanovas–Vilar, 2011, s.5558*). 2011–2015–ci illərdə Turkana gölü sahilində (Lomekvi-3) aşkar olunmuş, 3,3 milyon il əvvələ aid alətlər bu fikiri daha da gücləndirir. Onlar Efiopiyadakı Qona tapıntı yeridirdən aşkar olunmuş 2,6 milyon aid, bu zaman qədər məlum olan ən qədim nümunələrdən 700 min il daha qədimdir (*Harmand, 2015, s.310-315*). Alətlərin konkret olaraq hansı növ tərəfindən düzəldiyi müəyyən olunmasa da, Kenyanthropus platyops və Australopithecus afarensis tərəfindən düzəldiyi ehtimal olunur. Bu tapıntılar son 50 ilin ən əhəmiyyətli kəşfi hesab olunur (*Oldest stone tools pre – date earliest humans by Rebecca Morelle Science Correspondent, 2015*).

1950–ci illərə qədər ən qədim Homo nümunələrinin yalnız Asiyada aşkar olunması, Homonun mənşəyinə dair Asiya nəzəriyyəsini gücləndirmişdir. Lakin XX əsrin II yarsından etibarən Şərqi və Cənubi Afrikadan əldə olunmuş 2,4–1,9 milyon il əvvələ aid edilən erkən fosillər Homonun ilk meydana

gəlmə məskəninə dair Afrika mənşəyi konsepsiyasının əsaslandırdı. Afrika nəzəriyyəsinə görə Homo habilis ümumən erkən Homo növlərinin əcdadı hesab olunur. Şərqi və Cənubi Afrikada yayılmış digər erkən Homo növləri – Homo rudolfensis, Homo ergasterin H. habilisdən anagenetik inkişaf etdiyi konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Pleystosen dövründə (Gelasin və erkən Kalabrian mərhələlərində) 2,4–1,5 milyon il əvvəl mövcud olmuş Homo habilis növünün ("bacarıqlı adam") çıxış formasına dair yekdil fikir yoxdur. Növə aid qalıqlar ilk dəfə 1959–cu ildə Oldovan dərəsindən aşkar olunmuşdur (*Friedemann, 2007, s.1611-1612*). O, Australopithecus növü ilə bir çox oxşar xüsusiyyətlərə malik olan və Homo gautengensdən sonra Homo növünə ən az bənzəyən növdür. Qeyd etmək lazımdır ki, Homo gautengensis ("gauteng" sesoto tayfasının dilində "qızıl yer" mənası verir), 1930, 1977–ci illərdə Cənubi Afrikada aşkar olunmuş qalıqlar arasından (daha əvvəl H.habilis, H.ergaster və Australopithecus növlərinə aid olunan) 2010–cü ildə D.Kurno tərəfindən ayrı növ kimi ayrılmışdır və Homo nəslinin ilk növü olduğu fikri irəli sürülmüşdür (*Curnoe, 2010, s.173*). Lakin son illərdə aşkar olunmuş qalıqlar bu fikiri sual altında qoyur.

2013–cü ildə CAR–ın Yohannesburq şəhərinin yaxınlığındakı Rayzinq–Star ("Qalxan ulduz") mağarasında aşkar olunmuş fosillər 2,5 milyon il əvvəl mövcud olmuş Homo növünə aid edilmiş və Homo naledi (Soto dilində "ulduz" deməkdir) adlandırılmışdır (*Lee, 2015*).

2013–cü ildə Efiopiyanın, Afar bölgəsinin Ledi–Geraru ərazisində Afrika mənşəyinə dair ən qədim fosil – alt çənə sü-

müyü aşkar olunmuşdur. Məskən Lusinın aşkar olunduğu ərazinin yaxınlığında (12–13 km məsafədə) yerləşir. 2,8–2,75 milyon il əvvələ aid olunan fosil (LD 350–1) bu zamana qədər aşkar olunmuş ən qədim Homo fosili hesab olunur (*Di Maggio, 2015, s.1355*). Ledi çənəsi H. naledi istisna olunmaqla digər məlum ən qədim Homo fosillərindən 400 min il daha qədimdir. Fosil Australopithecus və H. habilis arasında keçid kimi görünür. Lyusi ilə erkən Homo növləri arasında olan boşluğu (700,000 min illik dövrü) dolduran, Homo nəslinin məlum ən qədim nümunəsidir (*Villmoare, 2015, s.1352–1355*). Beləliklə, erkən Homo cinsinin meydana gəlməsi daha erkən–2,8 milyon il əvvəl baş vermişdir.

1,9 milyon il əvvəl H. habilisdən meydana gəldiyi hesab olunan Homo ergaster (işləyən adam), təxminən 0,5 milyon il ərzində Afrikada mövcud olmuşdur. 1,4 milyon il əvvəldən sonra qalıqları qeydə alınmamışdır. Genetik analizlərlə təsdiq olunmuş "Afrikadan nəzəriyyəsi"–nə görə H. ergaster daha sonrakı bütün homininlərin əcdadı kimi qəbul olunur (*Hazarika, 2007, s.40*).

Digər növlərdən fərqli olaraq Homo erectus (dik insan) qalıqları ilk olaraq Asiyada aşkar olunmuşdur. Bununla belə yaxın zamanlara qədər ən qədim H. erectus nümunələri Şərqi Afrikada, Turkana gölü sahilində aşkar olunan, 1,6 milyon il əvvələ aid qalıqlar hesab olunmuşdur. Lakin XX əsrin sonu–XXI əsrin əvvəlləri Dmanisidən (Cənubi Qafqaz) olan qalıqlar daha qədimdir (*Lee, 2015; Lordkipanidze, 2005, s.717–718; Vekua, 2002, s.85–89*).

Erkən homo cinsinin Afrikadan miqrasiya konsepsiyasına görə, onlar 2 milyon il əvvəl Yaxın Şərqi və Ərəbistan yarmadasına və Qafqaz karidorundan istifadə etməklə ətrafa yayılmışlardır. Bunun üçün regionda əlverişli iqlim olmuşdur. Belə ki, eopleystosen əsri ərzində Azərbaycanın düzənlik və dağlıq ərazilərində hakim olmuş indikindən mülayim isti iqlim çay daşı mədəniyyətinin yaradıcılarının məskunlaşması üçün əlverişli olmuşdur (*Алескеров, 2010, s.12*).

Cənubi Qafqazda erkən homo növlərinin yayılmasını təsdiq edən ilk ən qədim maddi dəlillər XX əsrin 70–ci illərində Azıx mağarasının alt təbəqələri və və son 30 ildə Dmanisi, Qaraca erkən pleystosen düşərgələrində də qeydə alınıb öyrənilmişdir. Hər iki məskəndə tədqiqatlar davam etdirilir (*Мәтмәдov, 2017, s.1091-1093*).

1973–1982–ci illərdə Azıx mağarasında VII–X təbəqələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş çay daşı mədəniyyətinə (oldovan) dair artefaktları mağarada məskunlaşmanın ilk mərhələsinə aid olunur (*Гусейнов, 1976, s.500*). M.M.Hüseynov Azıxda ilkin məskunlaşmanı 1,2 milyon il əvvələ (*Гусейнов, 1985, s.32*), alt layın 4 təbəqəsini isə 700–1,2 milyon il əvvələ aid etmişdir (*Гусейнов, 1976, s.500; Гусейнов, 1976, s.71*). Onun fikrinə görə, insanların Quruçay vadisində mağarada məskunlaşmaqdan bir necə yüz min il əvvəl yayılmışlar və çay daşı mədəniyyətin yaranmışdır (2 milyon il əvvəl), mağara məskunlaşma üçün əlverişli olduqdan sonra burada məskunlaşmışdılar (*Гусейнов, 1985, s.22–26; Гусейнов, 2010, s.201*).

S.S.Vəliyev, B.D.Ələsgərov, E.N.Tağıyeva stratiqrafik prinsiplərə-geoloji və gemorfoloji faktlar əsasında hesab edirlər ki, artıq 2.1–1,9 milyon il əvvəl ibtidai insanlar Azıx mağarasında məskunlaşmışdılar (*Велиев, 2010, s.49*).

Qeyd etmək lazımdır ki, S.S.Vəliyev və M.M.Mansurovun daha əvvəl nəşr olunan məqaləsində Quruçayın və Kiçik Qafqazın digər çaylarının 180–200 m hündürlüyündə terrasları orta Akçaqıla aid olunmuşdur (2 milyon il əvvələ). Bununla eyni vaxtda mağaraya məskunlaşmağa imkan verən giriş formalaşmışdır (*Велиев, 1999, s. 223*).

Azıx mağarasının eopleystosen dövrünə dair təbəqələrində insan qalığı aşkarlanmasada, dövrə dair zəngin artefaktlar əldə olunmuşdur. Azıxdan aşkar olunmuş alətlər digər müvafiq dövr materiallarından fərqiən əsasən ayrıca mədəni kompleks "Quruçay mədəniyyəti" kimi ayrılmışdır. Qeyd olunan mədəniyyətin yalnız Quruçay vadisi ilə məhdudlaşmır. Onun izləri Qaraca düşərgəsində və Şimali Qafqazda da qeyd alınmışdır. Belə ki, 2012–2019–cü illərdə Qaraca düşərgəsində A.Ə.Zeynalovun rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı abşeron dövrünün sonu–bakı dövrünün əvvəllərinə aid olunan III alt təbəqədən Quruçay mədəniyyətinə aid qıqontalit və Cənub filinin (*Archidiscodon meridionales*) sümükləri aşkar olunmuşdur. Burada Azərbaycan paleolitşünaslığında ilk dəfə olaraq Azərbaycanın abşeron yataqlarında, yəni yaşı 1 milyon və ondan artıq olan təbəqələrdə iri iki dəsəli (tərəfli) çopper (təxminən 4 kq ağırlığında) tapılmışdır. Bu vaxta qədər Azərbaycanın ərazisində yeganə ən qədim paleolit düşərgəsi Azıx idi və bu nəhəng alətlər yalnız orada tapılmışdır. Bu isə qədim insanların bu ərazidə abşeron dövründə təkçə mağaralarda

yox, eyni zamanda mağaralardan kənardə yaşadıklarını göstərir (*Zeynalov, 2014, s.11; Zeynalov, 2015, s.38 – 39; Зейналов, 2013, s. 29; Зейналов, 2015, s.11; Зейналов, 2015, s.14*).

Gürcüstanın cənub–şərqində yerləşən Dmanisi alt paleolit düşərgəsində 1983–1987–ci illərdə aparılan qazıntılar zamanı erkən Pleystosendövrü fauna qalıqları və dövr üçün xarakterik olan ilk daş alətlər (1984–cü ildə) (*Pontzer, 2012, s.2147*), 1991–ci ildə isə çox yaxşı saxlanılmış hominid qalığı – çənə (D211) aşkar olunmuşdur (*Gabunia, 1995, s.509*). Çənə sümüyü (D211) stratigrafik paleomaqnit tədqiqatlarla və qazıntı faunasının öyrənilməsi əsasında, təxminən 1 milyon 770 min il əvvələ aid olunmuşdur (*Məmmədov, 2003, s.156*). Qeyd olunan çənə sümüyünün əlavə 1999–cu ildə yaşlı bir insanın kəllə qutusu (D2280), orta yaşlı natamam kəllə (D2282/D211), kiçik gənc kəlləsi (D2700/D2735), 2002–ci ildə yaşlı kişiyyə məxsus kəllə (D3444/D3900), nəhayət 2005–ci ildə sonuncu ən bütöv kəllə (D4500/D2600) aşkar olunmuşdur. Ümumilikdə 1991–2005 ci illərdə Dmanisi məskənindən iki yeniyetmə və üç yaşlı olmaqla beş kəllə aşkar olunmuşdur (üç kişi, iki qadın). Kəllə həcmi 545 sm^3 – 775 sm^3 arası dəyişir (*Məmmədov, 2014, s.9-18; Məmmədov, 2015, s.11-19; Gabunia, 2000, s.6–23; Lordkipanidze, 2005, s.717–718; Vekua, 2002, s.85–89*).

Kəllələrin anatomik xüsusiyyətləri öyrənilən zaman müəyyən olunmuşdur ki, Dmanisi nümunəsi multipli növdən ibarətdir. Bu zamana qədər aşkar olunmuş kiçik və ibtidai xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkən kəllə və postkranial sümüklərdə yaş və cinsi dimorfizmlə bağlı müxtəliflik olsa da eyni paleoder-

manın nümunələridirlər. Bütün beş Dmanisi kəlləsi vahid erkən Homo növünə aiddir. Dmanisi kəllələrinin çənələrinin morfoloji quruluşundakı fərq diş sistemi quruluşundan irəli gəlir.

Bu populyasiya beynin həcminə və kəllə morfolojiyasının bəzi xüsusiyyətlərinə görə H.habilisə bənzəsə də (kiçik beyin həcmi, eləcə də uzun qabağa proyeksiyası və U–formasında çənə kimi bəzi cizgilərdə), digər ayrıca xüsusiyyətlər və ölçülər H. erectusa daha yaxın olduğunu göstərir (*Gabunia, 2000, s.18; Pontzer, 2012, s.2147*).

Dmanisidə aşkar olunmuş postkranial sümüklər dövr üçün ən yaxşı–saxlanmış qalıq hesab olunur. Bu kiçik bədənli insanlar tam iki ayaqlı idilər, lakin müxtəlif hərəkətlərə uyğunlaşan yuxarı ətraflar ibtidai xüsusiyyətlərini saxlayırdılar.

Dmanisi qalıqlarının aşkar olunması, Afrikadan kənarda ilk insanın yayılması haqqında müzakirələrin açılmasına zəmin yaratdı və insanın meydana gəlməsi və yayılması məsələsinə yenidən baxmaq üçün əsas verdi.

Dmanisi qalıqları kiçik kəllə həcminə və postkranial sümüklərin vəziyyətinə görə məlum H. erectus nümunələrindən daha çox H. habilisə bənzəyirdi. Məhz buna görə, 1999–2001–ci illərdə əldə olunmuş Dmanisi qalıqları Homo növü daxilində ayrıca yarım növ kimi təqdim olunmağa başlandı və aşkar olunduğu ölkənin adına uyğun olaraq "Homo georgicus" ("Gürcüstan adamı") adlandırılmışdır (*Vekua, 2002, s.87*). Afrika H. habilisinin nəslə və Asiya H. erectusunun əcdadı kimi təqdim olunmuşdur.

Lakin Dmanisi qalıqların təhlili Homonun H. habilisdən anagenetik inkişafına (anagenetik yunan sözü olub yenidən

yanarınma, meydana gəlmə və yaxud filogenik dəyişmə mənasını ifadə edir, yeni morfonövlər əcdad növlərdən sürətli təkamülün nəticəsində yaranır, növləşmə baş vermir, əcdad növlərin digər populyasiyalarda qalığı yoxdur və növlər sönmüş hesab olunur. Əcdad növlər ona görə yeni növlərə morfoloji çevrilirlər) dair nəticəyə zidd idi.

F.Spor və digərləri Turkana gölünün şərqində yerləşən, Koobi Foradan əldə olunan qalıqlar əsasında H.habilisin və H.erektusun eyni vaxtda eyni ərazilərdə yaşaya biləcəyini sübut etmişdir. Beləliklə, H.erektusun təkamülünün anagenetik ola bilməyəcəyi daha da əsalandırılmışdır.

Şərqi Afrikada erkən Homo cinslərinin bir neçə yüz min il simpatrik (iki növün eyni ərazidə mövcud olduqlarını və bir birləri ilə qarşılaşdıqları) yaşadığını təsdiq edir. Bu, ümumi əcdaddan ayrı-ayrı xətlərin ayrılmasını göstərir və bu proses anagenetik yox, kladogenetik (kladogenezis elə təkamül prosesində, kök formalardan ayrılma və ya şaxələnmə ilə yeni növlər yaranır) olmuşdur. Yeni habilis populyasiyasının yarımqrupu və yaxud habilis və erectusun ümumi əcdadı, əsas populyasiya qrupundan reproduktiv təcrid olunma nəticəsində tədricən yeni H.erektus növlərinə çevrilmişdir.

Hazırda müzakirələr H.erektusun əcdadı və sonrakı nəslinə dair aparılır. H.erektusun erkən hominin növlərindən (Australopithecus kimi, ola bilsin Ardipithecuskimi, hansı ki onların hominin yaxud hominid olması müzakirə olunur), yaxud erkən Homo növlərindən yaranmasıdır.

Arxaik homo sapiens və yaxud homo heidelbergensis növünün meydana çıxması və Cənubi Qafqazda yayılması. 600,000–200,000 il əvvəl mövcud olmuş anoloji qalıqlar

H.heidelbergensis növünə aid olunsada, növə dair ilk nümunələrin 1,3 milyon il əvvəl meydana gəlməsinə dair mülahizələr var. Morfoloji cəhətdən *H.heidelbergensis* *H.ergaster*ə yaxındır. Lakin *H.heidelbergensis* *H.ergaster*dən daha az çıxıntılı yastı üzə, daha çıxıntılı buruna, geniş qaş arasы yüksəkliyə və daha böyük kəllə həcminə (1200 sm³) malikdir (*Məmmədov, 2016, s.133-136; Rightmire, 2004, s.109-123*) Lakin neandertallardan və müasir insanlardan daha ibtidai xüsusiyyətlərə malik olmuşdurlar.

Eopleystosen epoxasından Pleystosen epoxasına keçid və alt Pleystosen epoxasının əvvəllərində iqlimin soyuqlaşması və quraqlaşması prosesi güclənmişdir. Dövr üçün açıq və çöl sahələrinin genişlənməsi və ilk dağ–dərə buzlaqlarının yaranması kimi hadisələrlə səciyyələnir. Alt Pleystosenin ortalarında (Bakı əsri) iqlimistiləşmişdir. Yaranmış əlverişli mühit erkən aşel mədəniyyəti yaradıcılarının bölgədə məskunlaşması və yayılmasına imkan vermişdir (*Mansurov, 2013, s.31; Алескеров, 2010, s.12*). Alt Pleystosenin sonlarında yenidən soyuq iqlim olmuşdur (Mindel buzlaqları dövrü). Orta Pleystosenin (Orta Aşel) dövrünün əvvəllərində (Alt Xəzər əsrinin birinci yarısı) iqlimdə yenidən istiləşməsi nəticəsində (Mindel – Riss buzlaqlar arasы dövr) regionda Orta Aşel mədəniyyəti inkişaf edərək geniş yayılmışdır (*Белнев, 2010, s.58*).

Quruçay mədəniyyəti ilə müqayisədə erkən aşel mədəniyyəti alətlərin tərkibində kəskin dəyişiklik yaranır. Bu onların məxsus olduğu insanların dəyişməsi və ya fiziki quruluşundan irəli gələ bilər. Orta aşel Azıx mağarasının V təbəqəsində, Kudaro 1-3, Sona, Xorqaya, Cim–Cimax, Mahamalar mağaralarında və açıq tipli Qaraca, Qaradüz, Sarı burun, Saqqızlı,

Qədirdərə, Qayalı (Kəkildağ), Şişquzey, Acıdərə, Aslanbəyli düşərgələrində qeydə alınıb öyənilmişdir.

Cənubi Qafqazda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azıx mağarasının və Kudaro-1-in V təbəqələrində homo qalıqları aşkar olunmuşdur.

1968–ci il Azıx mağarasının orta aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən əldə olunmuş nümunə Azərbaycan ərazisində aşkar olunmuş homo cinsinə aid ilk nümunədir. Çənə tam olmadığına baxmayaraq bioloji mənsubiyyətinin müəyyən olunmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, çənənin morfologiyası, qalınlığı, dişlərinin quruluşu və ölçüləri paleoantropoloji müqayisə üçün çox mühüm elmi əhəmiyyətə daşıyır (*Гаджиев, 1968; Гусейнов, 1985, s.41; Гусейнов, 2010, s.132*).

Paleoantropoloji qalıq alt çənənin sağ tərəfinin arxa hissəsindən və tam olamayan şaxə çıxıntısından ibarətdir. Çənə sümüyü ikinci azı dişi səviyyəsində sınımışdır. Sümük löhvəsinin daxili quruluşu kifayət qədər dəyişmişdir, məsaməli cisim kimi görünür. Alveollar hissənin çuxurlarında üçüncü azı dişi (M_3) tam, boyun səviyyəsində sınımış ikinci azı dişin (M_2) kökü və birinci azı dişin (M_1) distal kökü saxlanmışdır. Üçüncü azı dişin çeynəyici səthi sürtülmüşdür, sanki, pardaxlanmışdır (*Касимова, 1986, s.15*).

Çənə sümüyünü *Homo erectus* növünə yaxınlaşdıran sadə cizgilər (alveollar hissənin böyük qalınlığı, ön dəliyin olması (inkişafdan asılı olmayaraq), talonidlə müqayisədə triqonidin bir qədər böyük inkişafı, kök birləşmələrinin zəifliyi meyilli, tavrodontizm) olsa da, bir sıra progressiv (çənənin kiçik müt-

ləq ölçüləri, M_3 zəif diş tacı, hipokonulidin mərkəzi yerləşməsi, protokonoidlə müqayisədə metokonoidin bir qədər kiçik kəmiyyəti, sinqlyumanın olmaması, çeynəyici səthin qırıqlarının olmaması, yeganə çənə dəliyi) və sadə (alt çənə hissəsinin böyük iriliyi (başlıca olaraq hissənin kiçik hündürlüyü ilə bağlıdır), M_3 tacının mezo–distal istiqamətə uzanması)) əlamətlərinə görə və özünəməxsus xüsusiyyətlər ilə (alt çənə hissəsinin M_2 və M_3 arasındakı səviyyəsində kiçik hündürlüyü, M_3 və şaxə çıxıntısı arasında böyük məsafə) fərqlənir.

Azıx adamının alt çənə sümüyü M_2 və M_3 arasındakı səviyyədə hündürlüyünün və qalınlığının ahənginə görə özünəməxsusluğu ilə neandertallardan fərqlənir. Azıx çənəsi hündürlüyünə görə müasir insanlar daxil olmaqla (25,7 mm), bütün homo növlərindən kiçikdir, bir növ özünəməxsusdur. Alt çənənin kiçik hündürlüyü ilə kifayət qədər böyük qalınlığının ahəngi də Azıx adamının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Azıx adamı çənə əsası ilə müqayisədə alveollar hissənin qalınlığına, M_3 -ün mezo–distal istiqamətə uzanmasına, talonoidliklə müqayisədə triqonoidin böyük ölçüsünə və tavorodontluğa görə də fərqlidir.

Azıx adamının azı dişlərinin uzunluğu 34 mm (51, s.27) – 35mm (32, s.18) təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Homo erectus növlərində azı dişlərin uzunluğunun 36 mm–dən kiçik ölçüsü qeydə alınmadığı halda, Homo heidelbergensis və neandertallarda bundan kiçik ölçülər sıx qeydə alınmışdır.

Çənə sümüyü fraqmentinin aşkar olunduğu V təbəqə arxeoloji dövrünə görə Orta Aşelə aid olunur (*Hüseynov, 1973,*

s.15). Aşkar olunmuş fauna qalıqlarında əsasında V təbəqə ti-raspol və xəzər kompleksi arasında keçid dövrünə aid olunur.

Çənə fraqmentinin aşkar olunduğu V təbəqə litoloji cəhətdən yekcinsdir, bu gillorpaq qarışıqsızdır və altı horizonta ayrılır (*Hüseynov, 1969, s.20*). Çənə sümüyü aşkarlandıqdan sonra onun haqqında çap olunan ilkin nəşrlərdə onun V təbəqənin III horizontda aşkar olunduğu qeyd edilsə də (*Hüseynov, 1969, s.20; Гаджиев, 1970, s.15*), daha sonra işıq üzü görən digər əsərlərdə onun Azıx mağarasının V təbəqənin IV horizontunda (*Гусейнов, 1985, s.15; Гусейнов, 2010, s.9*) aşkar olunduğu qeyd olunmuşdur. Çənə sümüyünün nisbi yaşını ilkin məlumatlarda onun 250,000 il (*Hüseynov, 1973, s.20*), 300,000 (*Гаджиев, 1968*) əvvələ aid olduğu göstərilə də daha sonra nəşr olunan əsərlərdə o, 350,000–400,000 il (*Azərbaycan Arxeologiyası, 2008, s.85; Mahmudov, 2005, s.16; Гусейнов, 1985, s. 12; Гусейнова, 2013, s.36*) və 400,000 il (*Велиев, 1999, s.54; Гусейнов, 1985, s.44*) bundan əvvələ aid olduğu göstərilmişdir.

Yuxarda qeyd olunanlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, Azıx mağarasından aşkar olunan alt çənə sümüyü hissəsi *Homo sapiens neanderthalensis* istiqamətində transformasiya edən *Homo heidelbergensis* dairəsinə aiddir; geoloji cəhətdən mindel–riss dövrünə, arxeoloji cəhətdən orta aşel mədəniyyətinin sonuna aiddir. Analoji dövrə dair materiallar Marakko (Mərakeş) (Sidi–Əbdürəhman), Almaniya (Şteynheyne), İngiltərədə (Svanskomb), İtalyada (Sedia–del–Dyavolo) və digər ərazilərdə aşkar olunmuşdur və onlar *Homo heidelbergensis* növünə aid olunur (*Mammadov, 2019, s.11*).

Cənubi Qafqazda dövrə dair digər qalıqlar 1959 və 1984–cü illərdə Kudaro–1 mağarasının V Aşel təbəqəsində (üç hominid dişi (iki kəsici və bir azı dişi)) aşkar olunmuşdur (*Ljubin, 1995, s.229*).

1959–cu ildə Kudaro–1 V b aşel təbəqəsində, hominidin sağ aşağı birinci mərkəzi kəsici dişi (№733) aşkar olunmuşdur. A.A.Zubova görə, *H. erectus* növünə (*sinanthropus pekinensis* tipinə), yaxud neandertallara aiddir. *Homo erectus*un və neandertalların kəsici dişlərinin ölçülərindən cüzi fərqlənir. Lakin, Kudaro insanında yaxşı ifadə olunmuş kənar şırımlarda linqval təciklərin zəif inkişafının (bu neandertallarda müşahidə olunmur) olması onu *H. erectus*a yaxınlaşdırır (*Зубова, 1980, s.152*). Bildiyimiz kimi aşağı kəsici dişi zəngin məlumat verən dişlərə aid olunur. Diş tacının vestibulyar–linqval diametri 7,8 mm-ə bərabərdir ki, bu *H. erectus* və neandertallar üçün xarakterikdir. Onlarda bu göstərici 7,5–8,5 arası dəyişir. Məsələn üçün Krapina neandertallarında 8 mm təşkil edir. *Homo sapiens*də bu göstərici əsasən 7 mm, nadir hallarda bəzi populyasiyalarda 7,5 mm təşkil edir.

1984–cü ildə Kudaro–1 aşel təbəqəsində (Va–Vb sərhəddində) kəsici diş fragmenti və kiçik azı dişi aşkar olunmuşdur (*Харитонов, 1997, s.48–72*). Fragment müasir tip quruluşuna malik olsada, ölçülər müasir insanla müqayisədə böyükdür. Azı dişi odantoloq S.İ.Xmelevskinin qənaətinə görə, tacın arxaik tip quruluşuna görə fərqlənir (köpəkdişi formasına görə) (*Харитонов, 2013, s.80*). Kudaro–1 aşel təbəqəsi mindel–riss geoloji dövrünə aid olunur.

Tədqiq olunan dişin alt azı dişlərə, daha doğrusu, onlardan birinci olduğu qənaətinə gəlmişdir. Diş tacı kiçik ölçüləri və

girdə forması ilə xarakterizə olunur. Köklər ayrılmamışdır (müasir insanlarda kökün ayrılması 16% halda olur).

Maraqlıdır ki, kiçik azı diş tacı ayrılmanın yüksək dərəcəsi ilə fərqlənir ki, o xüsusiyyət neandertallar üçün xasdır. Bu nümunə "köpəyə bənzər" forma ilə (yan görünüşdən) fərqlənir.

Kudaro-1 dişinin müasir insan dişini ilə odantoloji müqayisəsi göstərdi ki, bütün dişin uzunluğu, diş tacının hündürlüyü, ön–arxa diametri müasir orta ölçülərə bərabərdir, bukko–lingval diametr nisbətən kiçikdir, diş tacının eni müasir orta ilə bərabərdir. Beləliklə, əldə olunmuş dişin morfoloqiyasının özünəməxsusluğu yalnız ölçülərdə yox, diş tacının struktur quruluşunda da aydın olur.

Homo sapiens neanderthalensisin meydana gəlməsi və Cənubi Qafqazda yayılması. Antropogenezisin əsas problemlərindən biri Homo sapiensin (bundan sonra H. sapiens) meydana gəlməsinin tədqiqi və bu sistemdə neandertalların yeri məsələsidir. Neandertal və müasir insanın DNA-sının müqayisəsi göstərir ki, təxminən 400,000 il əvvəl onlar eyni kökü paylaşmışdılar. Buna görə də, neandertallar H.sapiensin yarımnoyü kimi və digərləri isə ayrıca Homo növü kimi müəyyən edir, buna görə də hər iki latın adı saxlanılır ("Homo neanderthalensis" və ya "Homo sapiens neandertalensis") (Məmmədov, 2016, s.1657-1658).

H. cepranensisin neandertalların əcdadı olduğu iddiası irəli sürülsədə, bu fikir təsdiq olunmamışdır. Neandertallar H.heidelbergensis növündən təkamül edərək inkişaf etmişdirlər. 350,000 il əvvələ aid neandertal qalıqları H.heidelbergensis növünə xas xüsusiyyətləri daşıyır və bu xüsusiyyətlər

135.000 il əvvələ qədər davam etmişdir. Bu dövrdən sonra neandertallar tamamilə özünəməxsus növ şəkili almışdır. Neandertallar əvvəlki polimorflardan böyük morfoloji müxtəliflik, eləcə də böyük xronoloji çərçivə və yayılma ərazisinə görə fərqlənir. Onların arasında bir neçə lokal variantlar ayrılır. Bu zamana qədər 400 dən artıq neandertal fərdinə aid qalıq əldə olunmuşdur (*Деревянко, 1994, s.152*).

H.neanderthalensis sonrakı inkişafında *H.heidelbergensis* əksər xüsusiyyətlərini saxlamışdır. Boylarının qısalıqlarına baxmayaraq, onlar daha sağlam idilər.

Qafqazda təxminən 120 min il bundan əvvəl son aşel mədəniyyəti mustiyə mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur (120,000–35,000 il əvvəl) (*Джафаров, 1999, s.64*). Dövr Xəzər–Xvalin (Riss –Vyurm) geoloji dövrünün istiləşmə mərhələsinə uyğun gəlir. Lakin, Riss–Vyurmdan Vyurma (Xvalin) keçid dövründə, erkən mustiyə istehsal dövründə aşel ənənəli sənaye davam edirdi.

Üst Pleystosen dövrün ikinci yarısında (mustiyə dövrünün ikinci yarısında) Alt Xvalin əsrində geniş miqyasda soyuqlaşma (vyurum buzlaşma dövrü) ilə əlaqədar olaraq Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərində buzlaqlar yaranır (sonuncu buzlaşma). Bu buzlaşma sonuncu valday buzlaşmasına müvafiqdir (*Алескеров, 2010, s.18*). Xvalin buzlaqların qısa müddətli olmasına baxmayaraq ən soyuq dövr olmuşdur. İqlimə müvafiq olaraq fauna və flora dəyişmişdir.

Azərbaycan ərazində mustiyə abidələri yerləşmə ərazilərinə görə bir neçə qrupa bölünür: Quruçay–Köndələnçay hövzələri, Araz çayının yuxarı hövzəsi, Talış subtropik dağları, Tərtərçay hövzəsi, Həsənsu–İncəsu–Təvədöy çay hövzələri

və Ağgöl qrupları. Quruçay–Köndələnçay hövzəsi abidələri Azıx mağarasının III təbəqəsi və Tağlar mağarasının düşərgələri; Araz hövzəsi Naxçıvanın Qazma mağara düşərgəsi; Talış zonası Buzeyir, Alar, Zuvandçay mağaraları; Həsənsu–İncəsu–Təvədöy çayları hövzələrinin mustiye dövrü abidələri kompleksinə–Qədirdərə, Kəmərli, Qayalı (Kəkildag), Çaxmaqlı, Köçəsgər düşərgələri; Ceyrançöl ətrafında yerləşən Ağgöl qrupuna Qarabığ; Tərtərçay hövzəsi axarında Bəzirxana suyu ilə Zar kəndi arasındakı ərazi aid olunur.

Gürcüstanın Orta Paleolit mədəniyyəti abidələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə beş mustiye qrupu müəyyən olunmuşdur: Sopi kompleksi; Sutsxvati kompleksi; Cruçulo–Kudaro kompleksi; Sxinvali kompleksi və Sxaltsitela kompleksi (*Golovanova, 2003, s.138*).

Azərbaycan ərazisində yeganə neandertal qalığı 2010-cu ildə Azıx mağarasında aparılan qeyri- qanuni "qazıntılar" zamanı əldə olunmuşdur (*Azokh Cave and the Transcaucasian Corridor, 2016, s. 111*). Azıx mağarasının orta paleolit dövrünə aid təbəqənin üst layında, mağaranın divarına yaxın hissəsində neandertal insana aid sol birinci daimi azı dişi (M¹) aşkar olunmuşdur. Dişin aşkar olduğu horizontda aşkar olunmuş heyvan dişi ESR müəyyən olunması əsasında 100 ± 7 min il bundan əvvələ aid olunmuşdur. Azıx mağarasından əldə olunmuş diş qalığı diş tacının uzunluğu (12.5 mm) və eninə (12.6 mm) görə Krapinadan (Xorvatiya) əldə olunan müvafiq diş qalığı ilə müqayisə olunmuşdur (uzunluğu 12.1 mm – en 13mm). Bununla belə ölçülərinə görə Sakajıadan (Qərbi Gürcüstan) olan M1 göstəricilərinə daha yaxındır (uzunluq 13 mm, en 12.6 mm). Hətta enləri bərabərdir (*Габунья,*

1985, s. 77-81; Габунья, 1978, s. 161; *Azokh Cave and the Transcaucasian Corridor*, 2016, s.110).

Cənubi Qafqaz və Şimali Qafqaz regionları arasında yaranan biocoğrafi sədd, əvvəllər Yaxın Şərq şəbəkəsinə və daha sonra Şərqi Avropa şəbəkəsinə məxsus neandertalları Şimali və Cənubi Qafqaz neandertallarına bölməsi ehtimal olunur (*Adler, 2004, s.92*). Bu nəzəriyyə Şimali Qafqaz neandertalları və Şərqi Avropa, Krım (*Golovanova, 2003, s.71*), eləcə də, Cənubi Qafqaz Levant və Zaqros regionları (*Tushabramishvili, 2012, s.180*) neandertalları arasında texniki–tipoloji bənzərlik, daş alətlərin təhlilləri ilə dəstəklənir. Lakin iki regiondan olan neandertal populyasiyası arasında olan texnoloji müxtəliflik onların demoqrafik təcridində özünü göstərmir (*Adler, 2006, s.165–187*).

Şimali Qafqazda neandertal qalıqları Mezmaynskaya, Barakavenskaya və Monaşeskaya məskənlərindən əldə olunsada ki, bunlardan ancaq I Mezmaynskayanın II B təbəqəsindən olan neandertal uşaq qalığı tam olaraq tarixi dəqiq müəyyən olunmuşdur ($39,700 \pm 1100$ min il əvvələ) (*Pinhasi, 2011, s. 8614*).

Cənubi Qafqazda bütün məlum neandertal qalıqları (klasik neandertal qrupuna aid olur) İmeretiya regionu orta paleolit məskənlərindən əldə olunmuşdur. Bu sümüklər natamamdır və dəfn mənası yoxdur. Sakajia məskənindən olan natamam üst çənə istisna olunmaqla, digər bütün sümüklər bir neçə ayrılmış dişdən ibarətdir.

Cənubi Qafqazda neandertal qalığı ilk dəfə 1961–ci ildə D.M.Tuşabramişvilinin rəhbərliyi ilə Qərbi Gürcüstanda yerləşən Curuçula mağarasında apardığı arxeoloji qazıntılar za-

manı yaşlı insana məxsus yaxşı vəziyyətdə olan, ayrılmış birinci üst azı dişi (M^1) aşkar olunmuşdur. Dişin minası ağdır, sarımtıl çalar nəzərə çarpandır. Kökləri boz–sarı rəngdədir (*Габунья, 1961, s. 110; Габунья, 1985, s.150*).

Curuçula adamı, azı dişin kifayət qədər böyük ölçüləri və iriliyi, köklərin uzunluğu, tacın en oxunun güclü əyilməsi, neandertallara xas güclü köklər və tavidontizmin olması ilə xarakterizə olunur. Belə əlamətlərin arxaik uyğunluğu, şübhəsiz ki, qalığın neandertallara yaxınlığını göstərir. Onlar arasında daha böyük yaxınlıq monsanpron adamı ilədir. Buna baxmayaraq yalnız bir diş əsasında Curuçula adamının digər neandertallar ilə əlaqəsini təsdiq etmək çətindir.

1974–1976–cı illərdə İmeretiya regionunda, Kutaisidən təxminən 10 km şimal-qərbdə yerləşən Sakajia mağarasında aparılan tədqiqatlar zamanı III təbəqənin b horizontunda üst çənənin sol yarısının alveolyar hissə fraqmenti (S 411) ilə bərabər C, P^1 , P^2 və M^1 (üst köpək dişi, üst birinci kiçik azı dişi, üst ikinci kiçik azı dişi, üst birinci azı dişi), I^1 , I^2 alveollar və M^2 alveolları hissəsi ilə bu dişin mezial kökünün eninə kəsiyində) və d horizontunda alt ikinci azı dişi, M^2 (S–421) aşkar olunmuşdur (*Габунья, 1978, s. 157*) Qalıqların aşkar olunduğu 3a səviyyəsi üçün sərhəd 40,200–37,140 il bundan əvvəl olduğu müyyən olsada 3b səviyyəsi ilə 3a səviyyəsi arasında boşluq var (*Pinhasi, 2012, s.773*).

Dişlərin quruluş vəziyyətinə görə fraqment gənc insana aid olunur (25–30 yaşından artıq deyil). Üst çənə sümüyü armudvari dəliyin aşağı küncü və demək olar ki, almacıq sümüyündə (M^2 üçün orta alveolların üzərində) sınımışdır. Fraqmentə

eləcə də, təxminən damaq sümüyü birləşməsi xəttində sınımış damaq çıxıntısı parçası birləşmişdir (*Габунья, 1978, s.157*).

Sakajia dişləri üçün böyük ölçü, irilik, diş köklərinin güclü birləşməsi, aydın tavorodontizm, eləcə də neandertallarda müşahidə olunan bir sıra digər əlamətlər (orta linqval yastıqların iki paralel darağa ayrılması və üst köpək dişin medial və distal kənarlarının kifayət qədər qabarıqlığı, vestibulyar səthin kifayət qədər qabarıqlığı və ayrılığı, üst azı dişin minalarının nisbətən güclü qırışlıqlığı, M^1 -in subromvari şəkli və distolinqval səthin qabarıqlığı, onun ön, ola bilsinki arxa çuxurlarının olması, əsas şırımların kifayət dərəcədə saxələnməsi və digərləri, M^2 -də ön çuxurun olması) xasdır.

Sakajia üst çənəsinin və dişlərin bütün müşahidə olunan əlamətlərinin cəmi, şübhəsiz onların neandertallarla yaxınlığını göstərir. Curuçula və Bronz mağaralarından olan ayrılmış dişlərlə fərq müəyyən edilməmişdir.

Sakajiadan olan insanın kiçik azı dişlərin ölçüləri Le-Mustye neandertalına yaxındır və quruluşuna görə onu xatırladır. Eləcə də, qeyd olunan xüsusiyyətlərə görə Krapina, Monsampron, La-Kina və digərlərindən olan neandertallara bənzərdir.

İmeretiya regionunda, Didi Rgani kəndi yaxınlığında yerləşən Ortvala mağarasının III təbəqəsinin 3a horizontundan 1980-illərdə M.Nioradze tərəfindən aparılan tədqiqatlar zamanı iki azı dişi aşkar olunmuşdur. Dişlər təxminən 44,580–42,420 min il bundan əvvələ aid olunurlar (68,2%) (*Pinhasi, 2012, s.774*).

Sutsxvati mağara kompleksinə aid olunan Bronz mağarası Gürcüstanın qərbində, Kutaisidən 12 km şimalda yerləşir.

1977–ci ildə D.Tusabramisvilinin rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı VIII təbəqədən (təxminən 44,100 min il əvvələ aid), 8 yaşlı uşağa aid yuxarı sol azı dişi aşkar olunmuşdur (*Pinhasi, 2012, s.775*).

Dişin quruluşunda tavadontizmin yüksək dərəcəsi, qabaq və arxa çuxurların olması, qılıcların tam və ya nisbətən yüksək ayrılığı, kanalın distal qılıclarında əlavə təciklərin inkişafı, kifayət qədər kövrək qipokon və digər xüsusiyyətlərin uyğunluğu (*Габунія, 2011, s.148*), Sutsxvati adamının neandertallara aid olduğunu göstərir.

Sxaltsitela mağara kompleksinə aid olunan Ortvala mağarası 1974–1975 və 1980 – 1989 – cu illərdə M.Nioradze tərəfindən öyrənilmişdir (*Huopadze, 1992*). Mağarasının III təbəqəsinin 3a layında yaşlı neandertala aid iki diş aşkar olunmuşdur. Dişlər təxminən 38,5 min il b.ə. (kal 44,580–42,420 min il b.ə.) aid olunurlar (*Pinhasi, 2012, s.774*). Bu dişlərdən bir üst üçüncü azı diş, ikinci isə üst ikinci kəsici diş olmuşdur. Dişlərin okuzial səthi olduqca ovulmuşdur (*Moncel, 2015, s.97*).

Orvale Klde (Gürcü dilində "iki göz" mənası verir) qayaltı sığınacağı-düşərgəsi 1972 – 1993-cü illərdə kiçik çənub salonu və yamac boyu 40 m² ərazi D. Tuşabramişvili və N. Tuşabramişvili tərəfindən öyrənilmişdir (*Adler, 2004, s. 91-133; Tushabramishvili, 1999, s.65–77*). Tədqiqatlar zamanı Ortvala Klde-dən əldə olunmuş dişin daimi azı dişinin örtüyünün dərəcəsi və diş tipi onun yaşlı yaxud yetkinə yaxın mərhələyə aid etməyə imkan verir. Köklər əriməmişdir (*Moncel, 2015, s.97*).

Qafqazda neandertalın nəslinin kəsilməsi və Homo sapiens sapiensin meydana gəlməsi dövrünü və şəraitini qiymətləndirmək üçün orta paleolitdən üst paleolitə keçid dövrü materialları tipoloji və xronoloji cəhətdən təhlil olunmalıdır.

Azərbaycan ərazisində orta–üst paleolit mədəniyyətlərin qeydə alındığı Damcılı (*Hüseynov, 1959, s.1071; Замятнин, 1953, s.6*), Tağlar (*Джафаров, 1978, s.239; Джафаров, 1983, s.7*), Zar (*Azərbaycan Arxeologiyası, 2008, s.138*), və Zuvandçay (*Cəfərov, 2012, s.25; Cəfərov, 2007, s.18*) mağara tipli düşərgələrdə nisbi yaş geoloji quruluş əsasında müəyyən olunmuşdur. Bu mağaralarda mədəni təbəqələr arasında lal təbəqə qeydə alınmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2016–2019 – ci illərdə Damcılı mağarasında Azərbaycan–Yaponiya alimlərinin apardıqları ilkin tədqiqatlar nəticəsində üst paleolit mədəniyyətinə xas alətlər və mədəni təbəqə qeydə alınmamışdır. Lakin tədqiqatlar davam etdiyindən hələ yekun fikir demək olmaz (*Məmmədov, 2018, s. 103-106; Zeynalov, 2017, s. 420-426; Mammadov, 2020, s.168-169*).

Son illərdə aparılmış tədqiqatlara qədər Cənubi Qafqazın orta-üst paleolit xronologiyasına dair dəqiq müəyyən olunmuş tarix yalnız 1999 – 2001 – ci illərdə Gürcüstan, ABŞ və İsrail alimləri tərəfindən birgə apardıqları tədqiqatlar nəticəsində Ortvale Klde qayaltı sığınacağında və Dzudzuana mağarasında müəyyən olunmuşdur. Burada orta-üst paleolit tarixləri TL, ESR (dırnaqlıların dişləri üçün) və radiokarbon qeydləri (AMS üsulu ilə - Sürətləndirici Kütlə Spektrometriyası) ilə tam müəyyən olunmuşdur (*Adler, 2008, s.817-833; Bar–Yosef, 2006, s.49-60; Bar – Yosef, 2011, s. 331-339*).

Ortvale Klde dən və Dzudzuna mağarasından olan tarixlər Köln Radiokarbon və Paleoiqlim Tədqiqatı Proqramı (CALPAL: CalCurve: CalPal-2007_{Hulu}) ilə kalibrlənmişdirlər (yoxlanmışdırlar). Bu proqram online əsasda (<http://www.calpal-online.de/>) Uncal BP kimi ifadə olunan C¹⁴ və AMS tarixini Cal BP yaxud CalBP_{Hulu} kimi ifadə olunan tarixi yaş – çevirməni yerinə yetirir (*Adler, 2008, s.829*).

2009 – 2010 – cu ildə Qərbi Gürcüstanda Sakajia və Ortvala mağaralarında çöl tədqiqat işləri aparılmışdır və burada təhlillər genişləndirilmişdir. Sakajia və Ortvaladan əldə olunan sümük nümunələrinin radiokarbon tarixlərinin Bayesian təhlilinə əsaslanan model seryası əsasında orta paleolit dövründə Qərbi Gürcüstanda məskunlaşma xronologiyası təqdim olunmuşdur. Bayesian modeli OxCal 4.1.5 və INTCAL09 kalibrləmə diaqramından istifadə edilməklə hazırlanmışdır. Bronz mağarasından tarixlər AMS üsulu ilə əldə olunmuşdur (*Moncel, 2015, s.119; Pinhasi, 2012, s.773*).

Tədqiqatlar nəticəsində, Sakajia da son orta paleolit başa çatması (III təbəqə) və üst paleolit başlanması (II təbəqə) 42,200–37,140 min illəri aralığını əhatə etmişdir. Ortvala mağarasında son orta paleolit başa çatması 43,540–41,420 min il əvvəl (68,2 % ehtimal) və 44,600–35,340 min il əvvəl (94,4 % ehtimal) olmuşdur. Bu Ortvale Klde və Dzudzuna məskəni TL (termolüminessensiya) və ESR (elektron hərəklənmə rezonansı) tarixlərinə müvafiqdir. Sakajia da üst paleolit başlanması (II təbəqə) və yaxud neandertalların nəslinin kəsilməsi və müasir insanların miqrasiyası 39.3–34,7 min il əvvəl, Ortvalada 42–39 min il əvvəl olduğu müəyyən olunmuşdur (*Pinhasi, 2012, s.776*).

Radiokarbon nəticələrinə görə Bronz mağarasının orta paleolit təbəqələri 44,100–50,000 min il əvvələ aid olunur. Ən üst təbəqə 44,1 min il əvvələ aid olunur. Beləliklə, abidənin orta paleolit dövr təbəqəsi 46,000 min ildən böyükdür və digər nəzərdən keçirilən mağaralardan daha qədimdir (*Adler, 2008, s.830*).

1997–2001–ci illərdə Ortvale Klədə aparılan qazıntılar nəticəsində üst paleolit 4 d təbəqəsində təzahür etməsi 32,620±520 min il əvvələ və alt 4 c təbəqəsi 32,510±530–34,300±650 min il əvvələ aid olduğu müəyyən olunmuşdur (*Bar–Yosef, 2006, s.51*).

Dzudzuna Üst Paleolit mədəniyyəti "d" "a" və "b" təbəqələri 32,140±500–27,450±275 min il əvvələ aid olunur. Dzudzuna, Kotias Klde və Ortvale Klde mağaralarından TL (termoluminessensiya) və ESR (elektron hərəklənmə rezonansı) öyrənilməsi əsasında son orta və erkən və yaxud üst paleolit təbəqələri arasında 36–34 min il əvvələ aid mədəni boşluq olduğunu göstərmişdir (*Bar–Yosef, 2006, s.52; Golovanova, 1999, s.77*).

Beləliklə, hər iki mağarada üst paleolit başlanması 34–32 min il əvvələ aid olunur. Qeyd olunan mağaralarda son orta və erkən və yaxud üst paleolit təbəqələri arasında mədəni boşluq 36–34 min il əvvələ aid olunur və neadertalların son mövcud olmalarını əks etdirir. Mezmaykaya mağarası üst paleolit təbəqəsi radiokarbon və ESR (elektron hərəklənmə rezonansı) ilə müəyyən olunmuş tarixi (35–34 min il əvvəl) Ortavale Klde ilə demək olar ki, eynidir.

Bondi mağarasında mağaranın iki mədəni kompleksi—VII təbəqə (orta paleolit təbəqəsi) 38,7–35 min il əvvəl (43–40_{Hulu}) və V–III təbəqələri (üst paleolit təbəqələri) 24,6–14 min il əvvəl (29–17_{Hulu}) boş VI təbəqə ilə ayrılır (Bar–Yosef, 2006, s.68). Orta paleolit təbəqəsi ilə üst paleolit təbəqəsi arasında boşluq (35–31 min il əvvəl, Ortvale Klde və Mezmayaskayada olduğu kimi populyasiyanın dəyişməsinə göstərir (*Bar–Yosef, 2006, s.57; Golovanova, 1999, s. 84*).

Üst Paleolitə növbəti texnoloji və tipoloji mərhələsi Dzudzuna mağarasının 27–24 ka cal BP aid olunan "c" təbəqəsində, Samerkxele Klde mağarasında (24,093±328 BP) qeydə alınmışdır (*Мешвелиани, 2011, s. 168*).

Bənzər sənaye nümunələri Qara dəniz sahilində yerləşən 32 min ildən böyük hesab olunan Apiança mağarasında qeydə alınmışdır (*Мешвелиани, 2011, s. 168*).

Beləliklə, Bayzian modelinə görə orta və üst paleolit arsında sərhəddin tarixi təxminən 42,8 min il təşki edir (AMS və TL radiometrik tarixinə görə 37 min il əvvəl) (*Pinhasi, 2012, s.771*). Bu nəticələr göstərir ki, neandertallar qeyd olunan dövrdən sonra Cənubi Qafqazın qərbində yayılmamışdılar və bu neandertalların Şimali Qafqazda, eləcə də, Avropanın digər regionlarında təxminən eyni vaxtda kəsilməsi konsepsiyasını təsdiqləyir. Cənubi Qafqazın qərb regionuna yaxın olan Şimali Qafqazda olduğu kimi, neandertal insanların tərkməsindən sonra müasir insanlar məskunlaşmışdılar. Avropa və Yaxın Şərqlə müqayisədə qeyd olunan bölgədə "keçid sənaye daşı" adlandırılıla biləcək heç bir nümunə olmadığı halda, üst paleolit məskənlərinin arxeoloji nəticələri ancaq müasir

insanlara işarə verir (*Adler, 2006, s.165*) və regionun üst paleolit arxeoloji qalıqları və davranış qeydləri yalnız anatomik müasir insanlara aiddir (*Golovanova, 2010, s.315*).

Müəyyən olunmuş tarixlər Cənubi Qafqaza neandertalların nəslinin kəsilməsi tarixinin (kaliblənmə tarix 39 min il b.ə. aid olunur) Şimali Qafqaz və Avropanın digər regionlarında neandertalların nəslinin kəsilməsi tarixi ilə təxminən eyni vaxta düşür. Son tədqiqatlara əsasən Avropada 38 min il b.ə. dən (kal 40 min il b.ə.) gənc neandertal qalığı yoxdur (*Pinhasi, 2011, s.8611*). Bu onu göstərir ki, neandertallar kal 40 min il b.ə. sonra Avropada yayılmamışdılar.

Beləliklə, Qafqazda orta və üst paleolitdə məskunlaşanlar arasında mədəni əlaqə və lokal orta paleolit-üst paleolit keçidi olmamamışdır və iki mədəni ənənə arasında iki-beş min il boşluq olmuşdur, bəzilərində sürətli keçid baş vermişdir. Ümumiyyətlə sadəcə, Qafqaz səddini keçməklə qarşılaşmadan yerdəyişmə baş vermişdir. Bəzi ümumi texniki əsaslara baxmayaraq Böyük Qafqazın cənub və şimal hissələri arasında erkən üst paleolit ansambllarının oxşarlığı göstərir ki, bu dağ silsiləsi neandertalların şimala doğru miqrasiyası üçün coğrafi bir maneə olsada ilk dəfə anatomik müasir insanlar tərəfindən keçilmişdir.

Nəticə. Cənubi Qafqaz Homo cinsin təkamül etdiyi coğrafi ərazilərdən biri olmuşdur. Buna regionun iqlim şəraiti, coğrafi mövqeyi və buna müvafiq zəngin flora və fauna aləmi imkan vermişdir.

Udabnodan aşkar olunmuş diş qalıqları əsasında Cənubi Qafqazda Son Miosen geoloji dövrünün sonunda (9.098–

8.769 milyon il əvvəl) Hominidae fəsiləsinə aid nəsili kəsilmiş hominidin yaşadığı qənaətinə gəlinmişdir. Lakin onun Homininae yarım fəsiləsinin nəslə kəsilmiş Dryopithecini nəslinin Dryopithecus cinsinə yaxud Graecopitheini nəsilinin Ouranopithecus cinsinə aid olması tam olaraq müəyyənləşdirilməmişdir.

Afrikadan Avroasiyaya miqrasiya edən ibtidai insanlar 1,8–1,5 milyon il əvvəl Azıx mağarasında və Dmanisidə məskunlaşmışlar. Bununla belə, aşkar olunmuş alətlərin hazır şəkildə və inkişaf etmiş formada olması, eləcə də geoloji tədqiqatlar onların regionda bundan daha əvvəl, təxminən ən azı 1.9-2.1 milyon il əvvəl məskunlaşdığını qeyd etməyə imkan verir.

Dmanisidə aşkar olunmuş nümunələrin 1,9 milyon il əvvəl Turkana gölü sahilində digər erkən Homo növləri ilə bərabər mövcud olmuş *H. erectus*un ən erkən yarım növlərindən biri olduğu müəyyən olunmuş. Dmanisi qalıqları *H. erectus*un Afrikadan miqrasiyasının əvvəl hesab olunduğundan bir neçə yüz min əvvəl olduğunu göstərdi. Digər tərəfdən tədqiqatlar Homo cinsinin ümumi əcdaddan ayrı-ayrı xətlərin ayrılmasını prosesinin anagenetik yox, kladogenetik olduğunu təsdiq edən elmi nəticələrə gəlinməsinə imkan vermişdir.

M.M.Hüseynov Quruçay hövzəsi ilə bərabər, bütövlükdə Qafqazda 2 milyon il əvvəl erkən Homo cinsinin məskunlaşdığı ilə bağlı fikirləri Dmanisi məskənində 1.78–1.8 milyon il əvvələ aid paleoantropoloji qalıqlar və çay daşı mədəniyyətinə dair arxeoloji materialların aşkar olunması ilə, eləcə də Qaraca tapıntı yerində, Taman yarmadasının şimal sahillərində

(Boqatır) (*Щелинский, 2003, s.223–233*), Dağıstanda (Aynikab I, Muxkay I və Muxkay II) anoloji alətlərin əldə olunması ilə (*Амирханов, 2013, s.5–12*) ilə təsdiq olunmuşdur.

Bu elmi cəhətdən qədim insanların Afrikadan miqrasiya etmələri fərziyyəsini təsdiq edir və eyni zamanda qədim insanların miqrasiya yollarının həm də Cənubi Qafqazdan keçdiyini bir daha təsdiq edir. Belə ki, əldə olunmuş nümunələr onların bir istiqamətinin Azıx, Qaraca və Dağıstan məskənlərindən keçməklə şimala, digərinin Dmanisidən keçməklə Şimali Qafqaza və oradan Asiyaya yayıldıklarını göstərir.

Azıx adamının paleoantropoloji cəhətdən öyrənilməsi, Kiçik Qafqazın şərq hissəsinin orta aşel dövründə Homo heidelbergensisin neandertallara doğru inkişaf etmiş son qrupuna yaxın qədim insanların məskəni olduğunu göstərir və Cənubi Qafqaz ərazilərində aşel dövrü adamlarının fiziki quruluşunun elmi tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Azıx adamı Homo heidelberg qrupunun Şərqi Avropada ən son nümayəndələrindən biri hesab oluna bilər. Onun "Homo azikhensis" adlandırılması daha məqsədə uyğundur.

Homonun təkamülündə dalanlı forma yaradan neandertallar 350,000–300,000 il əvvəl Avropada H.heidelbergensisdən təkamül edərək Homo neanderthalensis kimi formalaşmış və 250,000–32,000 min il əvvəl Avrasiyaya yayılmışdırlar. Cənubi Qafqaz istər qeyri tipik, istərsə də klassik neandertalların miqrasiya elədikləri və yaşadığı əsas regionlardan biri olmuşdur. Bunu təsdiq edən müvafiq dövrə dair arxeoloji materiallar, eləcə də klassik neandertallara aid paleoantropoloji qalıqlar aşkar olunmuşdur.

Cənubi Qafqazın qərbində aprılmış tədqiqatlara görə 42,8 (bayzian modelinə görə) - 37 min il (AMS və TL radiometrik tarixinə görə) əvvəldən sonra neandertallar Cənubi Qafqazın qərbində yayılmamışdırlar və AMİ bura neandertalların nəslinin kəsilməsindən 3-4 min il sonra (AMS və TL radiometrik tarixinə görə 34 min il əvvəl, Bayzian modelinə görə 39 min il əvvəl) çatmışdırlar və demək olar ki, qarşılaşmamışdırlar.

Qərbi -cənubi Qafqazdan fərqli olaraq Şərqi -cənubi Qafqazda (Tağlar, Zar və Zuvandçay mağaralarında) neandertallar və AMİ məskənlərində məskunlaşmasına dair xronioloji fərləri müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Bu məskənlərdə müvafiq təbəqələr arasında müfəfiq boşluq aşkar olunmamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan Arxeologiyası. 6 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 448 s.

Cəfərov Ə.Q. Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatların ilkin nəticələri / AAT-2011, Bakı: Xəzər Universiteti 2012, s. 25-28

Cəfərov Ə.Q., Avşarova İ.N., Zeynalov A.Ə. Zuvandçay vadisində arxeoloji tədqiqatlar / 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları, A.A. Abbasovun anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı: Nafta-Press, 2007. s.18-19

Hüseynov M.M. Avey dağında daş dövrü mağarası // A SSR EA M, 1959, XV c. № 11, s. 1071 - 1076.

Hüseynov M.M. Azıx mağarasının sirləri. Bakı: Gənclik, 1969, 77 s.

Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı: Gənclik, 1973, 68 s.

Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2005. 380 s.

Mansurov M.M. "Böyük Qafqazın cənub–şərq ətəklərində İlk Paleolit düşərgələri" (texniki komplekslər və miqrasiya məsələləri) / İnstitutun yaradılmasının 20 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: Xəzər Universiteti, 2013, s. 31–32

Məmmədov K.H. Qafqazın paleantropologiyası // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, 2003, № 2, s.156–163

Məmmədov, Y.V. Dmanisi ibtidai insan düşərgəsi //– Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası, – 2014. – cild 17, № 1, – s. 9-18.

Məmmədov Y.V. Hominoidin meydana gəlməsi və yayılması sistemində Cənubi Qafqazın yeri: Dryopithecus gardziensis // Gənc Alimlərin Əsərləri, 2015, № 12, s. 225–232

Məmmədov, Y.V. Homo erectus georgicus // – Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası , – 2015. – cild 2, s. 11-19.

Məmmədov Y.V. Hominidin təkamülü və Homo nəslinin meydana çıxması // – Bakı: Azərbaycan Arxeologiyası, – 2016. – cild 19, № 1, – s. 9-22.

Məmmədov Y.V. Homo heidelbergensis növünün meydana gəlməsi, inkişafı və yayılması sistemində Cənubi Qafqazın yeri // Gənc alimlərin birinci beynəlxalq elmi konfransının

materialları. – Gəncə, Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, – 17 – 18 Oktyabr, –2016. – s. 133-136.

Məmmədov Y.V. Homo sapiens neanderthalensis: meydana gəlməsi, miqrasiyası və nəslinin kəsilməsi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93–cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları. – Bakı: Qafqaz Universitetinin nəşriyyatı, – 29 – 30 Aprel, – 2016, – s.1657-1658.

Məmmədov Y.V. Erkən homo nəslinin Cənubi Qafqaza miqrasiyasına dair // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94 – cü il dönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı. –Bakı: Bakı Mühəndislik Universitetinin nəşriyyatı, – 05 – 06 May , – 2017, – s. 1091-1093.

Məmmədov Y.V., Heydərova Ü. R. Damcili mağarasında arxeoloji qazıntılar (2016-2018) / Gənc alimlərin III beynəlxalq elmi konfransının materialları. Gəncə, 2018. s.103-106

Zeynalov A.Ə., Babai P.Q., Avşarova İ.N. Qaraca paleolit düşərgəsində arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanda 2013 – cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. – Bakı: – 25 – 26 Dekabr, – 2014, – s. 11-12.

Zeynalov A.Ə., Kulakov S.A., İdrisov İ.A. Mingəçevir su anbarının ətrafında aşkar edilən yeni paleolit abidələri / Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar –2013–2014, Bakı: Xəzər Universiteti 2015, s. 36–41

Zeynalov A., Nishiyaki Y., Masnsurov M. və b Damcılı mağarasında arxeoloji qazıntıların bərpası / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2015-2016, Bakı: Xəzər Universiteti, 2017, s.420-426.

Алескеров Б.Д., Велиев С.С. Алиев А.И. и др. Палеогеография Азыхской палеолитической стоянки в эоплейстоцене и плейстоцене / Карабах в каменном веке. Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию открытия палеолитической пещерной стоянки Азых в Азербайджане. Баку: Текнур, 2010, с. 12–19

Амирханов Х.А. Орудия–гигантолиты в индустрии Олдована Дагестана // РА, 2013, № 3, с. 5–12

Бурчак – Абрамович Н.О., Габашвили Е.Г. Находка ископаемой высшей человекообразной обезьяны в пределах Грузии // Природа, 1950, №9, с.70–72

Велиев С.С., Алескеров Б.Д., Тагиева Е.Н. О возрасте Азыхской стоянки и климатических факторах миграции на Кавказ древнейших людей / Карабах в каменном веке. Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию открытия палеолитической пещерной стоянки Азых в Азербайджане. Баку, Тек Нур, 2010, с. 46–62

Велиев С.С., Мансуров М.М. К вопросу о возрасте древнейших культурных слоев Азыхской пещерной стоянки // Док. АН А, 1999, т.55, № 3–4, с. 222–226

Габуня М.Г., Тушабрамишвили Д.М., Векуа А.К. Первая находка остатков мустьерского человека на Кавказе // ВА, 1961, вып.8, с.110–118

Габуния Л.К., Векуа А.К. Об остатков палеоантропов Грузии // –Москва: Краткие сообщения АН ССР, Каменный век.–1985. №181, – с. 77-81.

Габуния Л.К., Векуа А.К., Лордкипанидзе Д.О., Ниорадзе М.Г. и др. Палеоантропы Грузии // АК, 2011, № 4, с.148–162

Габуния Л.К., Лордкипанидзе Д.О., Векуа А.К. Систематическое положение *Udabnopithecus garedziensis* Burtsh. et Gabash. (Удабно, Восточная Грузия) и его геологическая возраст // АК, 2011, № 4, 7–15

Габуния Л.К., Ниорадзе М.Г., Векуа А. К. О мустьерском человеке из Сакажиа (Западная Грузия) // ВА, 1978, вып.59, с. 154–164

Гаджиев Д.В. Эльдарская верхнесарматская гиппарионовая фауна. Баку: Элм, "Гызыл Шарг", 1997, 343 с.

Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М. Неандерталец в Азербайджане / Газета "Бакинский рабочий", 1968, 18 июля, № 166.

Гаджиев Д.В. Гусейнов М.М. Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера)// Ученые записки Азгосмединститута, 1970, т. 31, с. 13–21

Гремяцкий М. А. Ископаемые обезьяны на территории СССР // СА, 1957, № 1, с.35–45

Гусейнов М. М. Новые археологические открытия апшеронского возраста в нижних слоях пещеры Азых // АО 1975 г. Москва: Наука, 1976, с.500

Гусейнов М.М. Ранние стадии заселения человека в пещере Азых // Ученый записки АГУ им С.М. Кирова, серия истории и философии, 1979, №4, с. 70–72

Гусейнов, М.М. Новые археологические данные о курчайской культуре пещеры Азых в Азерб. ССР // – Москва: Известия Академия Наук ССР, Изв. АН ССР, серия философии и права, –1980. № 3. –с. 69-84.

Гусейнов М. М. Древний палеолит Азербайджана. Баку, Элм, 1985. с. 96.

Гусейнов М. М. Древний палеолит Азербайджана. Баку: Тек Нур, 2010. с. 202.

Гусейнов М.М., Алиев С.Д., Величко А.А. и др., Главное итоги комплексных исследований древне палеолитической пещерной стоянки Азых / Всесоюзная археологическая конференция "Достижения советской археологии в XI пятилетке" Тезисы докладов. Баку: 1985, с.10–13

Гусейнова И.М. Археологические исследование древней истории Кавказа // Археология, №3 (63), 2013, с.32–39

Деревянко А.П., Маркин С.В., Васильев С.А. Палеолитоведение: введение и основы. Москва: Наука, 1994. 290 с.

Джафаров А.К. Многослойная Тагларская мустьерская стоянка в Азербайджане // СА, 1978, № 4, с.239–245

Джафаров А. К. Мустьерская культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры). Баку: Элм, 1983, 97 с.

Джафаров А.К. Средний палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 1999, 228 с.

Замятнин С. Н. Разведки по каменному веку в Азербайджане осенью 1953 г // Труды Института истории АНА ССР, Том XIII, Баку, 1953, с. 5–18.

Зейналов А.А. Доисторический Азербайджан как часть пространства антропогенеза // Археология и Этнография Азербайджана в период независимости. Материалы Международной научной конференции, посвященной 20 – летию создания Института. – Баку: Университет Хазар, – tarix, – 2013, – с.29-30.

Зейналов А.А. Азык–Кров для трех видов рода "Homo" // Известия Национальной Академия Наук Азербайджана. Серия общественных наук, – 2015. №1, – с.10-17.

Зейналов А.А.К вопросам о Куручайской культуре // АА, 2015, № 1, с. 9– 18

Зубов А.А. О зубе архантропа из пещеры Кударо I // Кударские пещерные палеолитические стоянки в Юго–Осетии (вопросы стратиграфии, экологии, хронологии). Москва: Наука, 1980, с. 152

Касимова Р.М. Первая находка самого древнего пещерного человека на территории СССР (Азербайджанская ССР. Азык.) Баку: Элм, 1986, 68 с.

Мансуров М.М., Зейналов А.А. Нижний палеолитические находки у юго–восточного склона Большого Кавказа / Археология, этнология, фольклористика Кавказа (Батуми, 2006г), Сборник содержаний докладов, Тбилиси, 2007, с. 127–129

Мешвелиани Т.К., Бар–Йозеф О., Бельфер–Козн А., Джакели Н.В. Нынешнее состояние изученности верхнего палеолита в западной Грузии // АК, 2011, № 4, с.163–168

Нестурх М.Г. Развитие приматологии в СССР // ВА, 1968, № 28, с. 3–20

Ниорадзе М.Г. Пещерные стоянки древнекаменного века в ущелье реки Цкалцитела / М.Г.Ниорадзе. –Тбилиси: Мецниереба, –1992. –287 с.

Харитонов В.М. Находки ископаемых гоминид на территории Восточной Европы и сопредельных регионов Азии // Вестник антропологии, 1997, вып.3, с.48 – 72

Харитонов В.М. Ископаемые гоминиды Северного Кавказа. Древнейший Кавказ: перекресток Европы и Азии / Под ред. С. А. Васильева, А. В. Ларионовой, СПб.: ИИМКРАН, 2013, с.79–89

Хасанова Г. Б. Антропология. Москва: Кнорус, 2007, 232 с.

Щелинский В.Е., Кулаков С.А., Бозинский Г., Киндлер Л. Открытие нижнепалеолитической стоянки на Таманском полуострове // Невский археолого-историографический сборник: к 75–летию кандидата исторических наук А.А.Формозова. СПб.: Изд–во Санкт–Петербург. ун–та. 2003, с. 223–233

Adler D., Bar–Yosef O., Belfer–Cohen A. et. al. Dating the demis: Neandertal extinction and the establishment of modern humans in the southern Caucasus // HE, 2008, v.55, p.p.817–833

Adler D., Belfer–Cohen A., Bar–Yosef O. Between a rock and a hard place: Neanderthal–modern human interactions in the southern Caucasus / In. *Neanderthals and Modern Humans Meet*, Edited by Conard N. J., Publications in Prehistory, Kerns Verlag Tubingen, 2006, p.p. 165–187

Adler D., Tushabramishvili N. Middle Paleolithic patterns of settlement and subsistence in the southern Caucasus / In. *Settlement Dynamics of the Middle Paleolithic and Middle Stone Age*, Edited by Conard N. J. Vol. II. Publications in Prehistory, Kerns Verlag Tubingen, 2004, p.p. 91–133

Ankel – Simons F, Fleagle J. G, Chatrath P. S Femoral anatomy of *Aegyptopithecus zeuxis*, an early oligocene anthropoid // *AJPA*, 1998, v.106, Issue 4, p.p.413–424.

Azokh Cave and the Transcaucasian Corridor / Y.Fernandez-Jalvo, T.King, P.Andrews (et al). Springe, 2016, 349 p.

Bar–Yosef O., Belfer–Cohen A., Adler D. The implications of the Middle–Upper Paleolithic chronological boundary in the Caucasus to Eurasian prehistory // *Anthropologie*, 2006, v.44, p.p.49–60.

Bar – Yosef, O., Belfer–Cohen A., Mesheviliani T., (et al.) Dzudzuana: an Upper Palaeolithic cave site in the Caucasus foothills (Georgia) // *Antiquity*, 2011, v.85, p.331-349.

Brunet M., Guy F., Pilbeam D. et. al. New material of the Earliest Hominid from the Upper Miocene of Chad // *Nature*, 2005, v.434, p.p.753–755

Casanovas–Vilar I., Alba D., Garces M et al. Updated chronology for the Miocene hominoid radiation in Western Eurasia // *PNAS*, 2011, v.108 (14), p.p.5554–5559

Coppens Y. Hominid Evolution and the Emergence of the Genus Homo. Neurosciences and the Human Person: New Perspectives on Human Activities, Vatican City, 2013, 320 p.

Curnoe D. A review of early Homo in southern Africa focusing on cranial, mandibular and dental remains, with the description of a new species (*Homo gautengensis* sp. nov.) // HOMO—Journal of Comparative Human Biology, 2010, v.61 p.p.151–177

Di Maggio E., Campisano C., Rowan J. et al. Late Pliocene fossiliferous sedimentary record and the environmental context of early Homo from Afar, Ethiopia // Science, 2015, v.347 (6228), p.p. 1355–1359

Franzen, J.L., Complete Primate Skeleton from the Middle Eocene of Messel in Germany: Morphology and Paleobiology / J.L. Franzen; P.D. Gingerich; J. Habersetzer (et al.) // PLoS One, –published online 2009 May 19, 4(5)

Friedemann S, Ottmar K, Timothy B. The Earliest Putative Homo Fossils/ in: Handbook of Paleoanthropology, eds. Winfried H, Ian T. (eds.), 2007, p.p.1611–1631

Gabunia L, Gabashvili E, Vekua A, Lordkipanidze D. The late Miocene hominoid from Georgia / In: Hominoid Evolution and Environmental Change in the Neogene of Europe. De Bonis L, Koufos G, Andrews P, editors. v.2, Cambridge: Cambridge University Press; 2001. pp. 316–325

Gabunia L., Vekua A., A Plio – Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus // Nature, 1995, v.373, p.p.509–512

Gabunia L., Vekua A., Lordkipanidze D. Et al. Current research on Hominid Site Dmanisi. Early Humans at the gates of

Europe, Editors: Lordkipanidze D., Bar-Yosef O., Otte M., Liege, Eraulte, 2000, v.92, p.p.6–23

Gibbons A. A new kind of ancestor: *Ardipithecus* unveiled // *Science*, 2009, v.326, p.p.36–50

Golovanova L., Doronichev V. The Middle Paleolithic of the Caucasus // *Journal of World Prehist*, 2003, v.17, p.p.71–140

Golovanova L., Doronichev V., Cleghorn N.. The emergence of bone working and ornamental art in the Caucasian Upper Paleolithic // *Antiquity*, 2010, v.84, p.p. 299–320

Golovanova L., Hoffecker J., Kharitonov V., Romanova G., Mezmaiskaya cave: Neanderthal occupation in the northern Caucasus // *Current Anthropology*, 1999, v.4 (1), p.p.77–86

Gulec E, Sevim A, Cesur P, Kaya F. A new great ape from the lower Miocene of Turkey // *Anthropological Science*, 2007, v.115, p.p.153–158

Haile – Selassie Y., Suwa G., White T. D. Late Miocene teeth from Middle Awash, Ethiopia, and early hominid dental evolution // *Science*, 2004, v.303, p.p.1503–1505

Harmand S., Lewis J., Craig S., Feibel C. et. al. 3.3-million-year-old stone tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya // *Nature*, 2015, v.21, p.p.310–315

Hazarika M. *Homo erectus / ergaster and Out of Africa: Recent Developments in Paleoanthropology and Prehistoric Archaeology. Intensive Course in Biological Anthropology, EAA Summer School eBook 1*, Prague, 2007, p.p.35–41

Kasimova R. Anthropological research of Azykh Man osseous remains // *HE*, 2001, v.16, p.p.37–44

Lee R., Berger L., Hawks J, Darryl J de Ruiter D., et. al. Homo naledi, a new species of the genus Homo from the Dinaledi Chamber, South Africa / eLife, 2015. <http://elifesciences.org/content/4/e09560.full>

Ljubin V., Bosinski G. The earliest occupation of the Caucasus region /In: Roebroeks, W., van Kolfschoten, T (Eds.), The Earliest Occupation of Europe. Leiden: University of Leiden Press, 1995, p.p.207–253

Lordkipanidze D., Jashashvili T, Vekua A. et. al. Postcranial evidence from early Homo from Dmanisi, Georgia // Nature, 2007 v. 449 (7160), p.p.305–310

Lordkipanidze D., Vekua A., Ferring R. et al. The earliest toothless hominin skull // Nature, 2005, v.434(7034), p.p.717–718

Mammadov Y.M. An investigation of the location of Azykh man remnant in hominid system // – Baku: Azerbaijan Archeology, – 2019, Vol:22, Nuber 1, 2019, – p. 8-16.

Mammadov Y.M. Archaeological investigations at Damjili cave (2015-2018) // Proceedings of the Second International Scientific Conference Education and Science in a Changing World: Problems and Prospects for Development. – Dnipro, – Oxotnik, – March 27-28, – 2020, p. 168-169.

Moncel M., Pleurdeau D., Pinhasi R., et. al. New insights into the Lower and Middle Paleolithic in Georgia, The Most Ancient Caucasus: A Crossroad between Europe and Asia. Ed. By S. A. Vasil'ev and A. V. Larionova. – St. Petersburg: IIMK RAN, 2013, p.p.51–79

Moncel, M., The Middle Palaeolithic Record of Georgia: a Synthesis of the Technological, Economic and Paleoanthropological Aspects. Special issue Pleistocene Hunter-Gatherers of Central and Eastern Europe / M.-H. Moncel, D. Pleurdeau, R. Pinhasi, // *Anthropologie*, Brno, – 2015. LIII/1-2, – pp.93-125.

Oldest stone tools pre – date earliest humans by Rebecca Morelle Science Correspondent, BBC News, 20 May 2015. <http://www.bbc.com/news/science-environment-32804177>

Pavlov P., Svendsen J., Indrelid S. Human presence in the European Arctic nearly 40,000 years ago // *Nature*, 2011, v.413, p.p. 64-67

Pinhasi R., Higham T., Golovanova L., Doronichev V. Revisited age of late Neanderthal occupation and the end of the Middle Paleolithic in the northern Caucasus // *PNAS*, 2011. v.108, p.p.8611–8616

Pinhasi R., Pleurdeau D., Stringer C., Tushabramishvili N. et. al. New chronology for the Middle Paleolithic of the southern Caucasus suggests early demise of eanderthals in this region // *HE*, 2012. v.63 (6), p.p.770–780

Pontzer H., Anton, S. Lordkipanidze D. Dmanisi Hominins and Archaeology / *Ensklopedia of Global Archaeologiya*, 2012, p.p.2146–2149

Rightmire, R. P. Brain size and encephalization in early to Mid-Pleistocene Homo // *American Journal of Physical Anthropology*, 2004, v.124 (2),– p. 109-123

Senut B, Pickford M, Gommery D. et. all. First hominid from the Miocene (Lukeino Formation, Kenya) // *Comptes*

Rendus de l'Académie de Sciences, 2001, v. 332 (2), p.p.137–144

Tushabramishvili N., Lordkipanidze D., Vekua A., (et al.) The Middle Paleolithic rock shelter of Ortvale Klde, Imereti Region, the Georgian Republic // *Prer histoire Europeenne*, 1999, v.15, p.65–77.

Tushabramishvili N., Pleurdeau D., Moncel M. et.al. Human remains from a new Upper Pleistocene sequence in Bondi Cave (Western Georgia) // *HE*, 2012, v.62, p.p.179–185

Tzedakis P., Hughen K., Cacho I., Harvati K. Placing late Neanderthals in a climatic context // *Nature*, 2007, v. 449, p.p.206–208

Vekua A, Lordkipanidze D, Rightmire G et al. A new skull of earlyHomo from Dmanisi, Georgia // *Science*, 2002, v,297(5578): p.p.85–89

Villmoare B., Kimbel W., Seyoum C., et. al. Early Homo at 2.8 Ma from Ledi – Geraru, Afar, Ethiopia // *Science*, 2015, v.347, p.p.1352–1355

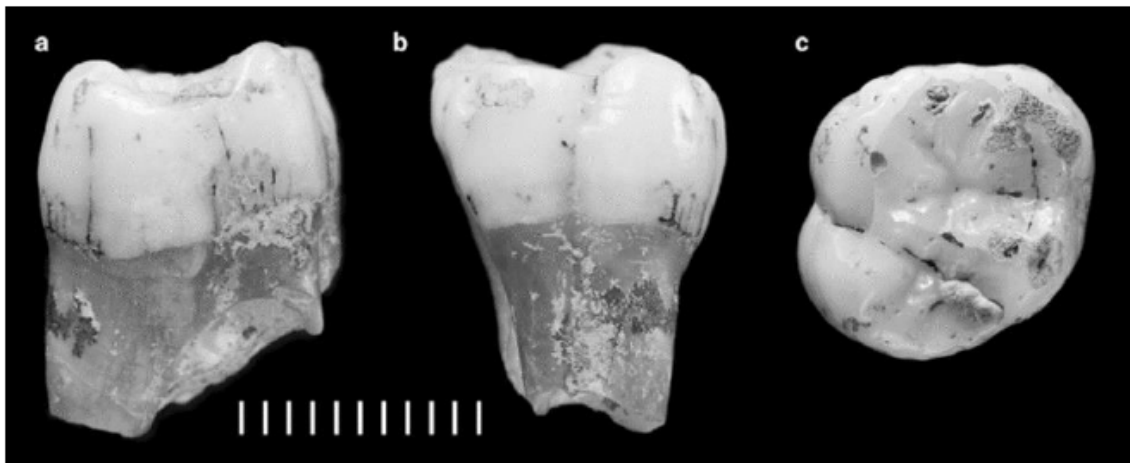
Şəkil 1. Dmanisi məskənindən aşkar olunmuş kəllələr
(Hominins [Electronic resource] URL: <http://www.dmanisi.ge/page?id=1&lang=en>)

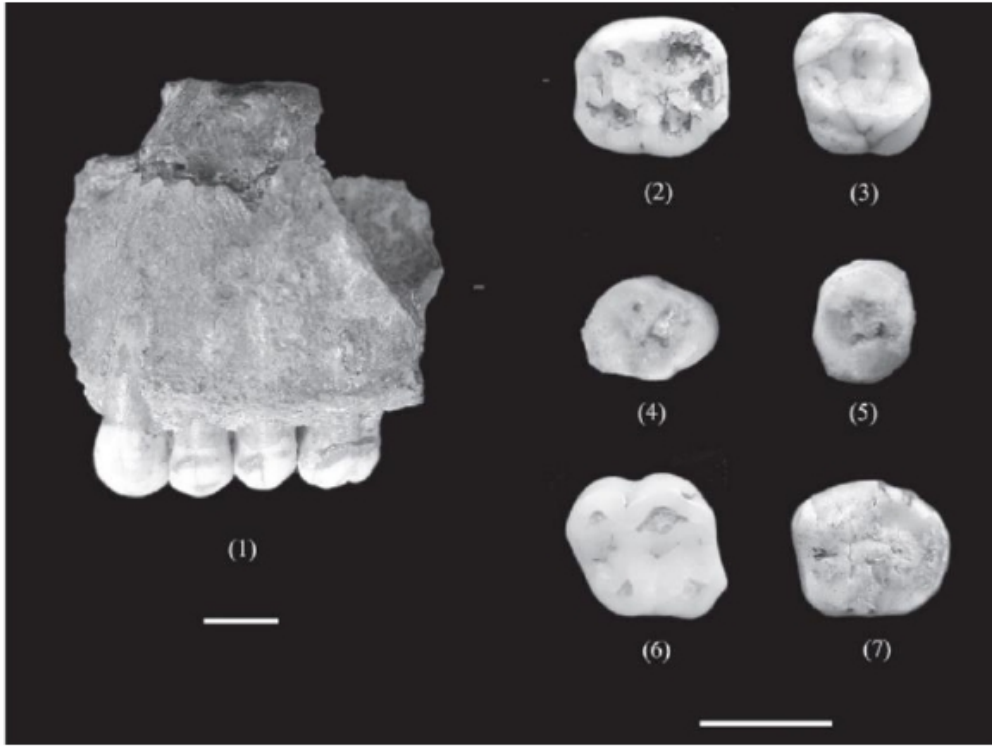
Şəkil 2. Dmanisi məskənindən aşkar olunmuş postkranial
sümüklər (Lordkipanidze, Jashashvili, Vekua [et al] // Nature,
– 2007.v. 449).

Şəkil .3. Azix çənə qalığı (Mammadov.Y. Azerbaijan Archeology, – 2019, Vol:22, Nuber 1, 2019)

Şəkil 4. Azix mağarasında aparılan qeyri- qanuni "qazıntılar" zamanı II təbəqədə aşkar olunmuş ayrılmış sol M 1 (Fernandez-Jalvo Y, King T, Andrews P. et al. 2016, p. 111).

Şəkil 4. Gürcüstan ərazisindən aşkar olunmuş orta paleolit dövrünə dair neandertal qalıqları. 1, Sakaji üst çənənin sol hissəsi, 2, Sakajia sol M 1 okluzal; 3, Cucxvati sol M 2 okluzal; 4. Ortvala mağarası sol M 3 okluzal, 5. Ortvala mağarası sol I 3 okluzal, 6. Çuruçula sol M 1 okluzal, 7, Orvale Klde sol M 2 okluzal (Moncel, M.,2015, p. 97)

Şəkil. 5. Bondi mağarasından əldə olunmuş insan dişi (V təbəqə). a) okluzal, b) mezial c) bukal (Tushabramishvili V., 2012. v.62, p.5)

Yagub Mammadov

Human evolution in the context of paleoantropological discoveries in the South Caucasus

The South Caucasus is one of the major evolutionary zones of the hominoid. Although speculation has been denied for many years, the first confirmation of this idea was the discovery of hominoid remains at the end of the last Miocene geological period (9.098–8.769 million years ago) discovered during excavations near the Keshikchidag temple in Cheyranol in the 1940s. However, the place of the obtained remains in the hominoid system cannot be considered fully determined. Thus, although it is clear that the discovered sample belongs to the extinct family of the Homininae subfamily, it has not been fully determined whether it belongs to the genus *Dryopithecus* or the genus *Ouranopithecus* of the family *Graecopithecus*. Because, according to its morphological features, it belongs to the first period, and according to the mammalian stage, it belongs to the same period as the second. In any case, it is undoubtedly within the hominane subfamily, and there is no reason to classify it as a new species within the Hominoidae family, as noted in preliminary studies.

Early *Homo* species, which appeared in East and South Africa 2.8 million years ago, spread across the Caucasus to China and Java. The first example of this in the South Caucasus is the "Guruchay culture". Although the term introduced into the scientific literature by M.M.Huseynov was not accepted by some

specialists, in recent years studies conducted in the Garaja settlement under the head of A.A.Zeynolov, as well as investigations done in the North Caucasus, showed the area of spread of this culture. This was the first direction of the spread of early homo in the Caucasus, approximately 2.1-1.2 million years ago.

The fossils found in Dmanisi are considered to be the most ancient *Homo erectus* found in Eurasia (1.78–1.85 million years ago). The gradual occupation of *Homo erectus* in Dmanisi during the Early Pleistocene was an important biogeographical event and a major evolutionary point. The investigation of Dmanisi fossils revealed a new approach to the evolution and migration of *Homo*. Thus, investigations have shown that the development of *Homo* species is not anagenetic but cladiogenetic. As a result, the specimens discovered in Dmanisi were identified as "*Homo erectus georgicus*", one of the earliest subspecies of *H. erectus*, which coexisted with other early *Homo* species on the shores of Lake Turkana, approximately 1.9 million years ago. Dmanisi fossils demonstrate that *H. erectus* migrated from Africa several hundred thousand years earlier than previously thought, and considered to be the second largest migration route in the region.

Separated from *Homo erectus* in Africa 1.3-1 million years ago, the "archaic" *Homo sapiens* or *Homo heidelbergensis* developed as a separate species in the Middle Pleistocene and spread to other continents. Investigations have revealed that the South Caucasus is one of the zones of migration, spread and evolution of *Homo heidelbergensis*. *Homo heidelbergensis*, which lived here for about three hundred thousand years,

evolved. In the region, their typical early Middle Acheulean culture was determined and investigated in the Cave Azykh, Kudaro 1, 3 and Sona caves, as well as in the open-type Garaduz, Sari Burun and Garaja camps.

Along with rich early and middle Acheulean samples, homo remains of the period were determined in the caves Azykh and Kudaro 1. The Azykh man may be considered one of the last members of the *Homo heidelbergensis* group in Eastern Europe. In my opinion, it is more appropriate to call it "*Homo azykhensis*". Because there are enough examples of similar fossils found in Europe to match the name of the area where they were found. The discovery of fossils of a similar period in the Kudaro-1 cave once again indicates that this region is inhabited by people close to the species *Homo heidelbergensis* and especially its latest evolutionary forms in Neanderthals.

Neanderthals, which formed a mixed turn in the evolution of *Homo*, evolved from *H. heidelbergensis* in Europe 350,000–300,000 years ago, formed as *Homo neanderthalensis*, and spread to Eurasia 250,000–32,000 thousand years ago. Dozens of caves and open settlements have been recorded and investigated in the region. Neanderthal remains were found in seven caves along with tools.

A comparison of Neanderthal and modern human DNA reveals that they shared the same root approximately 400,000 years ago. However, investigations demonstrate that anatomically modern humans, or anatomically modern *Homo sapiens*, evolved from "archaic" *homo sapiens* 200,000 years ago in the Middle Paleolithic. Extensive paleoanthropological and paleolithic investigations of Neanderthal and anatomically modern

human-*Homo sapiens* (AMH) relations during Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic in Europe, in the Middle East revealed that anatomical modern humans AMH migrated to these regions several thousand years before the complete extinction of Neanderthals and these species met each other. Thus, the first appearance of AMH in Europe was mainly before the extinction of the last Neanderthals, and the simultaneous coexistence of Neanderthal-AMH in some regions of Europe was approximately 45,000-40,000 years ago.

Prior to the investigations conducted in the last 20 years, archaeological sites in the South Caucasus, the layers date back to 35-32 thousand years BC were considered to be evidence of the coexistence of Neanderthals and anatomical modern humans, sharing the Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic features. It was believed that in the early Upper Paleolithic, along with the formation of purely Upper Paleolithic tools, Mousterian – type tools were also used for a long time. This was evaluated as cultural transition from the Middle Paleolithic to the Upper Paleolithic. The essence of this widespread historical-evolutionary concept was that such a transition was a normative process associated with the Middle Paleolithic human groups that developed towards the Upper Paleolithic. Relative age was determined on the basis of geological structure in the Taglar, Zar, Zuvandchay and Damjili caves, where the Middle-Upper Paleolithic cultures were recorded in the territory of Azerbaijan. It has not been possible to study the relationship between these species in these caves because of the gap has been recorded or identified between the cultural layers. This is relevant with the above concept.

The history of limit (boundary) between the Middle and Upper Paleolithic in the Imereti region is about 42.8 thousand years (37,000 years ago according to the radiometric history of AMS and TL). These results demonstrate that Neanderthals did not spread to the west of the South Caucasus after this period, and this confirms the concept of Neanderthals simultaneous extinct in the North Caucasus, as well as in other regions of Europe. It turns out that anatomical modern human arrived in the west of the South Caucasus several thousand years after the extinction of Neanderthals (34,000 years ago according to the radiometric history of AMS and TL, 39,000 years ago according to the Baesian model) and almost never met. As in the North Caucasus, close to the western region of the South Caucasus, modern humans settled after the extinct of Neanderthals. While there are no examples of what can be called a "transition industrial stone" in the region compared to Europe and the Middle East, the results of the archaeological investigations of Upper Paleolithic settlements point only to modern humans, and the Upper Paleolithic archeological remains and behavioral records refer only to anatomical modern human.